T.C.
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

FEUERBACH'TA DİNİN ANTROPOLOJİK ÖZÜ

Yüksek Lisans Tezi

AYHAN TOPÇU

İSTANBUL, 2020

T.C.
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

FEUERBACH'TA DİNİN ANTROPOLOJİK ÖZÜ

Yüksek Lisans Tezi

AYHAN TOPÇU

Tez Danışmanı: Dr. Enis DOKO

İSTANBUL, 2020

T.C.

BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.....FELSEFE..... YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

Tezin Adı: Feuerbach'ta Dinin Antropolojik Özü

Öğrencinin Adı Soyadı: Ayhan Topçu

Tez Savunma Tarihi: 6.1.2020

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları yerine getirmiş olduğu Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından onaylanmıştır.

Doç. Dr. Burak KÜNTAY
Enstitü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları yerine getirmiş olduğunu onaylarım.

Program Koordinatörü

Bu Tez tarafımızca okunmuş, nitelik ve içerik açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak yeterli görülmüş ve kabul edilmiştir.

	Ünvan/Ad	İmza
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Enis Doko	
Üye	Prof Dr. A. Nilüfer Narlı	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Hasan Kurun	

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans döneminde ders aldığım ve düşünsel birikimime katkısı olan hocalarım Dr. Hakan KURUNÇ, Dr. Eyüp ÇORAKLI, Doç Dr. Aliye KOVANLIKAYA, Prof. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA, Prof. Dr. Caner TASLAMAN, Prof. Dr. Ayhan BIÇAK ve tez danışmanım Dr. Enis DOKO'ya çok teşekkür ediyorum.

Bana manevi ve teknik yardımlarından dolayı kardeşlerim Temel Turan TOPÇU, Ömer Yusuf TOPÇU ve arkadaşım Aycan RABUŞ'a kalpten teşekkürlerimi sunarım.

Hayatımı anlamlı kılan, aldığım nefes olan oğlum Burak KARASLAN'a onu çok sevdiğimi söyleyerek teşekkür etmek istiyorum.

Uzun yıllar önce kaybettiğim ve bana iyi bir insan olmayı, doğruluğu, hakkı, adaleti, sevgiyi, paylaşmayı öğreten annem Elmas TOPÇU ve babam Neşat TOPÇU'ya sonsuz özlemle teşekkür ediyorum.

Ayrıca bu spiritüel ve ışıklı yolda önümü açan, aydınlatan, içimi titreten bütün filozoflara teşekkür ediyorum.

Ayhan TOPÇU

Ocak, 2020

ÖZET

FEUERBACH'TA DİNİN ANTROPOLOJİK ÖZÜ

Ayhan Topçu

Felsefe Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı: Dr. Enis Doko

Ocak 2020, 84 sayfa

Bu tezde Alman filozof Ludwig Andreas Feuerbach'ın "Hıristiyanlığın Özü" isimli temel eserinden hareketle dinin antropolojik özünün teoloji, ateizm, Hıristiyanlık ve kurgusal din felsefesi çerçevesinde nasıl şekillendiğinin eleştirel bir sunumu verilmiştir. Modern dönemde ateizmin tetikleyicisi olarak görülen ve dini konulara hakimiyetinden dolayı bu görüşlerini oldukça sağlam inşa eden, felsefi düşünmenin uyaranı olan Feuerbach'ı etkileri ve kaynakları açısından incelemek bir gereksinim olmuştur. Amaçlanan, Feuerbach'ın Tanrı'nın insanileştirilmesiyle ortaya çıkan materyalist ve antropolojik ateizminin teolojideki açmazlarını belirlemektir.

Tezin ilk bölümünde konu, amaç ve kapsamla giriş yapıldı, daha sonra Feuerbach'ın biyografisi ve başka felsefelerin Feuerbach düşüncesi üzerindeki etkileri gösterildi. Üçüncü bölümde insanın tür doğası üzerinden tanrıların özü ve dinin antropolojik özü genel olarak belirtildi. Tezin dördüncü bölümünde, Feuerbach'ın dolaysız bilinç ve dinsel bilinç olarak gördüğü öz-bilinçte oluşan doğal yansımaları ve tanrı bilimin insan doğasını deneyimsel dünyanın ötesinde temellendirmeye çalışmasından doğan doğal olmayan yansımaları ortaya koyduğu yansıtma teorisi ve evirme yöntemiyle gösterildi. Dolaylı öz-bilinçte "Ben"i tahtından eden Feuerbach, öz-bilinci de tür bilinciyle değiştirir, bunu da değil-Ben olarak, Ben-Sen aracılığıyla yapılandırdığı tür varlığında temellendirir . Altıncı bölümde Feuerbach'ın ateizminin teolojideki açmazları serimlendi.

Anahtar Kelimeler: Din, Antropoloji, Yansıtma, Ateizm, Feuerbach

ABSTRACT

ANTHROPOLOGICAL ESSENCE OF RELIGION IN FEUERBACH

Ayhan Topçu

Philosophy Master's Program

Thesis Advisor: Dr. Enis Doko

January 2020, 84 pages

In this thesis, a fictional presentation of the anthropological essence of religion is shaped in the framework of theology, Cristianity and fictional religion philosophy based on the main work of the German philosopher Ludwig Andreas Fauerbach called "The Essence of Christianity". It was a necessity to examine Feuerbach, which was seen as the trigger of atheism in the modern era and built these views quite firmly because of his command of religious issues, in terms of its effects and resources. The aim is to identify the theological dilemmas of Feuerbach's materialist and anthropological atheism that emerged from the humanization of God.

In the first part of the thesis, the subject, purpose and scope are introduced, then the biography of Feuerbach and the effects of other philosophies on Feuerbach's thought are shown. In the third chapter, the essence of the gods and the anthropological essence of religion are explained in general. In the fourth part of the thesis, it is tried to depict the natural reflections that ocur in the self-consciousness which Feuerbach considers as direct consciousness and religious consciousness, and the reflection theory and inversion method, in which theology reflects unnatural reflections arising from the attempt to base human natüre beyond the experiential world. Feuerbach, who untrowned the "I" in indirect self-consciousness, replaces self-consciousness with species consciousness. This form of consciousness will be shown in the species presence that configured through You and I as I. In the sixth chapter, the theological dilemmas of Feuerbach's atheism are presented.

Keywords: Religion, Anthropology, Reflection, Atheism, Feuerbach

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR……...…vii

1. GİRİŞ…...…….1

2. FEUERBACH'IN ENTELEKTÜEL HAYATI…….8

2.1 FEUERBACH'IN BİYOGRAFİSİ……...8

2.2 BAŞKA FELSEFELERİN FEUERBACH DÜŞÜNCESİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ……..…13

2.2.1 Baruch Spinoza (1632- 1677)……..……...14

2.2.2 Pierre Bayle (1647- 1677)……..17

2.2.3 G. W. F. Hegel (1770- 1831)……..…….18

2.2.4 Friedrich Schleimacher (1768- 1834)….……..21

3. İNSANIN TÜR DOĞASI……...……....24

3.1 TANRILARIN ÖZÜ…….……..…….31

3.2 DİNİN ANTROPOLOJİK ÖZÜ…….40

4. DOLAYSIZ ÖZ- BİLİNÇ……...……...46

4.1 YANSITMA TEORİSİ…...…….46

4.2 EVİRME YÖNTEMİ……...……52

4.3 Anlık Varlığı…….57

4.4 İstenç Varlığı……60

4.5 Kalp Varlığı……..62

5. DOLAYLI ÖZ- BİLİNÇ……...……65

5.1 DEĞİL- BEN……....……65

6. FEUERBACH'IN ATEİZMİNİN TEOLOJİDEKİ AÇMAZLARI……..…73

7. SONUÇ……...……76

KAYNAKÇA……...……...80

KISALTMALAR

ÇEV. : Çeviren

S. : Sayfa

YAY. : Yayınları

1. GİRİŞ

Bu tezde, Alman felsefeci Ludwig Andreas Feuerbach'ın "Hristiyanlığın Özü" kitabından hareketle, dinin antropolojik özünün teoloji, ateizm, Hıristiyanlık ve diğer dinler çerçevesinde nasıl şekillendiğinin eleştirel bir sunumu verilmiştir. Amaçlanan, modern dönemde ateizmin tetikleyicisi olarak görülen Feuerbach'ın antropolojik ateizminin etkileri ve kaynakları bakımından teolojide ne gibi sorunlara yol açtığını göstermektir.

Feuerbach'ın Yüksek Lisans tez konusu olarak seçilmesinin nedeni, Alman İdealizmine duyulan ilgidir. Ayrıca, Feuerbach'ın ülkemizde pek tanınmış bir filozof olmamasına bağlı olarak çalışılma alanı çok kısıtlı kalmıştır. Feuerbach'ın daha çok ondan etkilenenler üzerinden tanındığını görüyoruz. Ülkemizde de ilgili araştırmalara bakıldığında birkaç çalışmadan ibaret olduğu görülür. Bu alandaki boşluğun doldurulması zorunluluğunun hissedilmesi ve konuya olan ilginin heyecanı diğer önemli etkenlerdir.

Feuerbach'ın genel olarak hayatına bakıldığında kendi döneminde etkili olmuş önemli bir filozof olduğu görülür. Teoloji onun ilgi alanıdır, çalışmalarının hepsi bu konuda yoğunlaşmıştır, teolojinin eleştirisi de buna dahildir. Feuerbach'ın amacı, insanın özüyle dinin özünün bir ve aynı olduğunu göstermektir, bunun için de teolojiyi araç olarak kullanır Ona göre, teoloji gelecekte antropolojiye dönüşecektir, bu nedenle dinsel bilinçteki gelişmeyi öz-bilinçteki gelişmeyle paralel tutar. Feuerbach, bu yapıtında dinin sadece yorumunu yapmamıştır, dikkatli bir okumayla daha derin ifadeler içerdiği görülür. Zaten kendisi de okuyucudan ikili bir okuma yapmasını ister. İlk bakışta dinin eleştirisi gibi görünen eser, kendini kurgul felsefeye dönüşümü olarak serimler. Feuerbach, dinin objelerini kabul eder ama sadece insan zihninin hayali olarak, göstermek istediği dinin tamamen doğal gerçeklere dayandığı ve içinde bir sır barındırmadığının tarihi ve felsefi analizidir. Bu analiz dinsel bilincin dolaysız öz-bilinç olduğu doğrultusunda 'Evirme' ve 'Yansıtma' teorilerinde kendini gösterir. Daha sonraki adım, dolaysız bilinci ben-sen diyalektiğiyle bilinç seviyesine çıkarma anlamında 'tür-varlığı'nda serimlenecektir. Tezin son bölümünde Feuerbach'ın din teorisinin teolojideki açmazları gösterilecektir.

Feuerbach, dini bilinci insan zihninin rüyası olarak yorumlarken Freud'un etkileri görülür. Feuerbach, dinsel bilinçte açığa çıkan bu durumu insan bilinciyle özdeşleştirir, bu durumun dinin bir özelliği olmadığını sadece şekil olarak insan bilincinde dışarıya yansıdığını ifade eder.

Feuerbach, bu yanılsamayı "Hıristiyanlığın Özü" isimli eserinde iki konu başlığı altında toplar. İlk bölüm 'dinin antropolojik özü', ikinci bölüm 'dinin teolojik özü' dür. İlk bölümde insani ve tanrısal yüklemlerin aynı ortak özü paylaştıkları, teolojinin gerçekte antropoloji olduğu vurgulanır. İkinci bölümde ise, bu paylaşılan özün insandan ayrı olarak düşünüldüğünde teolojide ortaya çıkan zıtlıklar ifade edilir. Biz burada daha çok ilk bölüme odaklanacağız, yani dinin antropolojik özüne.

İnsan, hayvandan farklı olarak inanan ve düşünen bilinç sahibi bir varlıktır, bu aynı zamanda insanın doğal niteliğidir onu sınırsız ve özgür bir varlık yapar. "İnsan, tanrısal özle donanmış ruhuyla ve göğe ağan bedeniyle doğada dimdik duran tek canlıdır. Bu duruş, onun bütün diğer canlılardan ayırdığı gibi, onun buyurgan, isyankar ve denetlenemez yapısına da davetiye çıkarır". (Dürüşken 2016, s.52). İnsan, tanrısal özden aldığını düşündüğü payı, din olarak dışa yansıtır ve "dik duruştan aşağı bakan eğik duruşa geçişin" (Dürüşken 2016, s. 52). sancısını duyumsar, doğanın düzeni içinde artık herkes yerini almıştır. Din, tarihsel ve felsefi olarak sosyal ve toplumsal hayatın karanlıkta kalmış yanıdır, insanın insanla, insanın tanrıyla bağlantı ve birliğidir, bunun doğal hale gelmesi düşüncenin ve inancın tek bir ana ögede birleşmesi ve insanın varlığında kendini göstermesidir. Böylece akıl kendi dışındaki olayları tanrısal bir güce bağlayarak doğallığını korur, taşın meyveye dönüşmesi, denizin üzerinde yürünmesi, suyun şaraba dönüşmesi, ölünün dirilmesi, dünyanın kendi çevresinde dönmesi sonucu oluşan mevsimler kadar doğal karşılanır. Akıl bu uyumda bir çelişki hissedip sorgulamaya başladığı zaman inanç gücünü yitirir, ama inanan kişi için inancın göstergeleri onun için yeterlidir, daha fazlasına ihtiyaç duymaz, aramaz. Böylece inanç ve akıl arasındaki olumsuzlanan fark kendini gösterir, çünkü akıl için tek gerçeklik insandır ve sadece gerçek olan gerçeği tanır. "Ben neredeyim?" sorusu uyanan bilincin ve "hayat bilgeliği" nin ilk sorusudur" (Feuerbach 2018, s. 85). Ve bu da insanı evrensel bir alana taşır, kendi gerçekliğini kendi gerçek objelerinde bulduğu yer duyular alanıdır. İnsandaki soyut düşünceler sadece algıda gerçeğe dönüşürler, bu kesin bilginin gerçeğidir, inancın özü duyumsal olmayandır.

Feuerbach dinin antropolojik özünü ararken nesnel bir yol izler, ona göre insanın öz-bilinci kendini nesnede gösterir, geçmişin tarihin izlerini sürer, teolojinin aslında antropoloji olduğunu söyler ve bunun kanıtlamasını da yine teolojinin kendisiyle yapar. Feuerbach'a göre:

> *"Din, insanın kendi özüne karşı davranışıdır -dinin hakikati ve törel iyileştirici gücü burada yatar- ama insan kendi özüne karşı kendisininki gibi değil, başka, ondan farklı, hatta karşıt bir öz gibi davranır; işte dinin hakikat dışılığı, engelleri, akılla ve töreyle çelişkisi, dinsel fanatizmin felaketlere gebe kaynağı, insanların kurban edildiği kanlı törenlerin en üst, metafizik ilkesi, kısacası tüm dehşet ve nefretin, din tarihi trajedisindeki bütün tüyler ürpertici sahnelerin ilk nedeni burada yatar." (Feuerbach 2008, s. 263).*

Feuerbach'a göre, insan bilinçsiz bir şekilde kendi doğasını ayrı bir doğa olarak tasarlar ve kendi karşısına koyar.

Feuerbach, Sokrates'in "Gnothi Sauton" (Kendini Bil)'undan hareketle, insanın kendini, özünü, hakikatini bilmesini ister. Feuerbach kendini zihinsel bir doğa araştırmacısı olarak görür ve doğaya aykırı ters düşen çelişen yönleri göstermek ister. Feuerbach felsefesini gerçeklik üzerine kurar, soyut olana değil algıda duyumsanan gerçekliğe bakar ve bu gerçekliği ilke edinir, antropoloji de bu ilkenin aracı olur.

Antropoloji, kelime anlamı olarak, antropos: insan, logos: bilim, insan bilimi şeklinde açıklanabilir. İnsanları kültürel yönden inceleyen bir bilim dalıdır, insanların benzerliklerini, farklılıklarını, gelişimini inceler ve kurallar oluşturur. Herodot, tarihin babası olduğu kadar antropolojinin de kurucusu sayılır. Çünkü Herodot sadece görüp işittiklerini yazmamış, bu insanların kıyafetleri, ritüelleri, teknik ve politik seviyeleri konusundaki farklılıklarını göstermiş toplumla tarih arasında köprü kurmuş ilk düşünürlerdendir. Yine geçmişe baktığımızda insan için henüz antropoloji kelimesini kullanmasalar da Aristoteles ve Spinoza'nın eserlerinde bu ilkeye rastlarız.

Antropolojik ilke, insanı tek bir doğadan ibaret sayar; yani onun eylemini organizmasının tek bir etkinliği olarak, ya da insanın belli bir uzvunun etkinliği olarak anlaşılıyorsa bunun doğayla olan ilişkisinin ele alınmasıdır. İnsanla ilgili bilgiler her toplumda birbirinden farklıdır. Her toplumun varoluşu, tarihsel seyri, doğaüstü bakış açıları mitoslarında açığa çıkar. O toplumda yaşayan insan bu kültürel süreçlerden geçer ve kültürünü sonraki nesillere aktarır ve yaşatır. Bozkurt Güvenç'e göre:

> *"Bu süreç , kültürel varlığımızın bir ön şartı ve kaçınılmaz görevidir. Bu göreve çoğunlukla inanırız. Yabancılaşmayı, bir yana itilmeyi göze almadan, inanç ve değerlerimizin kültürel kaynaklarını reddedemeyiz. İşte bu inançlardan ötürü sosyal-beşeri bilimler çok yavaş gelişmiş; uzun çağlar boyu felsefenin ve Tanrıbilimin (teoloji) yönetimi, gözetimi ve denetimi altında kalmıştır." (Bozkurt Güvenç 1974, s.4).*

Felsefi tutumunun bir parçası Feuerbach olan Çernişevski, onun gibi felsefesini antropolojik materyalizm üzerine kurmuştur. Çernişevski'ye göre: "İhtiyacı bir kenara atamazsın, ona yüz çeviremezsin. Demek ki insan gerçeklikten kaçamaz, çünkü insan sorunlarının bugünkü durumuna bağlı olarak, her yıl giderek artan ve kendini dayatan bir gereksinim olduğu görülmekte." (Çernişevski 2019, s. 158).

İlk kez Voltaire, kültür kelimesini insan zekasının gelişimi olarak kullanır. Marx'da, Hegel'in Geist (akıl, ruh) kavramları yerine 'kültür'ü koyar, ona göre kültür: "doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı h e r ş e y d i r." (Güvenç 1974, s. 97). Kültür , insanların ihtiyaçları doğrultusunda biçimlenir ve doyurucu özelliğiyle kültürel kurumlar şeklinde kendini somutlar. Bireysel ihtiyaçlar toplumsal ihtiyaçlarda kurumsallaşır ve doyum sağladığı sürece devam eder. Heine, Hıristiyanlığın yazgısını ona gereksinim olup olmadığına bağlarken tam da demek istediği budur.

Din de bu kültürel süreçlerden biridir, hemen hemen her kültürde kendini gösterir ve sistemin genel işleyişinden payını alır. William James'e göre din: " bireylerin kendilerini kutsal kabul ettikleri şeyle bağlantılı gördükleri ölçüde kendi başlarına sahip oldukları duygular ve gerçekleştirdikleri davranışları, deneyimleri" (James 2017, s. 41). ne karşılık gelir. Jevons ve Frazer gibi antropologlar büyü, tapıncakcılık adı altındaki batıl inançları ilkel din olarak görürler. Tanrısallık az çok her ritüelde vardır, ruh durumları az çok dinseldir ama buna karşın sınırlar kesin değildir ve nicelik sorunu vardır. Dinsel deneyimlerin kapalılığı bizim bu konuda hangisi? sorusunu sormamızı engeller çünkü en açıkları bile çok farklı anlamlar taşıyabilir.

İlkel dönemlere baktığımızda dinin öncülleri diyebileceğimiz iki şey gözümüze çarpar, bunlar Totem ve Tabu'dur. Totem; genel olarak yenilebilen bir hayvan, nadir olarak bir bitki ya da herhangi bir doğa varlığı olarak klanı koruyup kollayan bir atadır. Bundan dolayı totem olarak görülen hayvan yenmez ve kutsallığı korunur, bu yasağa uymayanlar da cezalandırılır. Durkheim'e göre totem kabile kültürlerinin dinlerinin bir sembolüdür ve saygı unsuru olarak toplumu işaretler. Tabu; 'kutsal korku' olarak

yasaklarda ortaya çıkar. Wundt, tabuyu yazılmamış kurallar olarak özetler. Ona göre bu yasalar tanrılardan bile eskidir. Northcote Thomas, 'Encyclopedia Britannica'da tabuyu şöyle açıklar: "özel anlamda tabu, (a) kişilerin ya da şeylerin kutsal (ya da kirli) içeriğini, (b) bu içerikten çıkan yasağın türünü ve (c) bu yasağın çiğnenmesinden çıkan kutsallığı (ya da kirliliği) anlatır." (Freud 2019, s. 30). Burada tabu, kendine özgü gizemliliği içinde taşıyan her şeyin yasaklanması olarak anlaşılabilir. Birtakım şeylerden korkmanın sonucu tapınma şeklinde adetler gelişir. Bu ilkel yasaklar genel olarak bütün kabile kültürlerinde içgüdüsel olarak duyumsanan şeytan korkusuna karşı oluşturulmuştur. Wundt'a göre şeytanlar tanrılar gibi insanların doğal yetilerinin bir uzantısıdır ve zaman içinde şeytana karşı duyulan korkunun yerini tanrısallığın alması sonucu tabu inanca evrilmiştir. İlkellere göre dünya iyi ve kötü ruhlarla doludur. Bu ilkel insanlar doğa olaylarını ruhların belirlediğine dair animistik bir yapı sergilerler. Wundt, bu kavramı bilincin zorunlu özü olarak görür. Feuerbach'da bu insanın doğal özü olacaktır. Hume, "Dinlerin Doğal Tarihi" isimli yapıtında şöyle der: "İnsanlık her şeyi kendisi gibi görme ve yakından tanıdığı ve bildiği nitelikleri her şeye kaydırma eğilimine sahiptir." (Freud 2019, s. 97). Animizm bir düşünce sitemi olarak henüz din olmamıştır ama dini oluşturacak ilk gelişmeleri içinde taşır. Daha sonraki evrede insanlar inanç olmadan yapılan duanın bir işe yaramadığına inanarak içsel tepkilerini dışarda bir nesneye yöneltirler. Dinsel düşüncelerle açığa çıkan totemi öldürme yasağı 'öldürmeyeceksin' biçimine dönüşmeden önce antropomorfik tanrılar kendini gösterir. Ölen, dirilen bu tanrılar daha sonra yerlerini sonsuz bir külte bırakırlar. Totemizmdeki ata tanrısal babaya dönüşür ve insanüstü bir özellik kazanır.

Feuerbach'a göre din insanın "ilk ve dolaylı özbilincidir". Bu durumda din kültürün bir parçası olarak ortaya çıkar, Feuerbach'ın amacı da bu anlamda teologları antropologlara çevirmektir.

Antropomorfizm' de antropolojiden türemiş bir kavramdır, 'insan biçimcilik' anlamındadır. Antropos: insan, morfe: şekil demektir, insani niteliklerin başka bir varlığa yüklenmesidir. Hayvanlar, doğanın güçleri ve soyut varlıklar (melekler, cinler, şeytanlar, tanrılar) da antropomorfizme dahildir. Antropomorfizm, Eski Yunan'da Homeros ve Hesiodos'un, tanrıları insan gibi anlatmasıyla başlamıştır. Homeros'un, İlyada'da insani olanı tanrısal olandan daha üste tutarak tanrısal iradeyi arka plana aldığı görülür, çünkü tanrılar onlara ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkarlar, böylece insanların

çıkarlarını korumak, isteklerini, hayallerini yerine getirmek tanrıların görevi haline gelecektir. “Bir şeyin olması ya da vuku bulması isteği sadece dilektir ve bu dilek insandır ve adına insan denir, ama vuku bulan, nüfuz eden, kazanan, başarılı olan aynı istem tanrıdır ve adına tanrı denir.” (Feuerbach 2015, s. 26). İnsanların istemlerinin yerine getirilmesi tanrıları ulaşılmaz kılarken, insan sahip olduğu kibirle, kendisini tanrı gibi hissetmek ister, bu bir çeşit karşı çıkış ve zıtlıktır, acı çekmekle haz arasındaki zıtlıktır, bunun çözülmesi de bu zıtlıklardan kurtulup orta yolun bulunmasıdır, aynı zamanda tanrılar ve insanlar arasındaki ortaklığın da zeminidir bu.

Tanrı’lar gökyüzündedir, insanlar yeryüzünde. İnsanlar kafalarının üzerinde esip gürleyen, onların kaderlerinin iplerini ellerinde bulunduran bu tanrılar karşısında kendilerini oldukça çaresiz hissederler, bu his insanlarda bazı duyguların uyanmasına neden olur, Hybris’e (Kibir) sahip olan insan tanrılara kafa tutar, bunu yaparken de her şeyi göze almıştır, acı çeker ama bir yandan da haz duyar, bu ikili düşünme biçimi sonucu insan kendi zihninde tanrılarla savaşır. Dionysus ve Apollon insan zihninin ürünleridir, insanın kendi acılarıyla dini, müziği, sanatı, güneşi bir ışıkla birleştirmesidir. Bu durum insan zihninin dışa bir saçılmışlık olarak yansımasıdır ve kendi başına dramatiktir, kendine çözümler üretmek zorunluluğunu oluşturur. Her çözüm bir kavrayıştır, her kavrayış tanrılara uzanan bir basamağı daha çıkmak demektir, insan tanrılara yükselirken kendi bilincinde de yükselir, bedeninin ölümlü olmasına karşın ruhunda ölümsüzlüğü hisseder.

Feuerbach, öz-bilinçte açığa çıkan sorunu, dinsel bilinçte oluşan yanılsama olarak yansıtma teorisi adı altında temellendirir, bu teori, dinde nesneleşen inancın insan zihnine içkin olduğunun gösterilmesidir. Feuerbach, tanrının özellikleriyle insani özellikleri birbirine indirger. İnsan doğasını anlık, istenç, kalp’ten oluşmuş bir yapı içinde görür ve bu üçlü yapı tanrıya yansıtılarak tanrının yetileri olur. “Anlık “asli, ilkel” özdür. Anlık varlığı olarak tanrı belirlenimi, karşılığını Kant’ın ‘aşkınsal ben’inde bulur, istenç varlığı olarak tanrı’da karşılığını Fichte’nin ‘mutlak ben’inde bulur. Feuerbach, istenç varlığı olarak tanrıyı doğa yasalarının üzerinde görür, yoktan yaratım, mucize ve iyilik, inancın dolayımsız nesneleri olarak tanrı tarafından gerçekleştirilir.

Tezin dördüncü bölümünde, insan doğasının bu özelliklerinin yansıtma sonucu nasıl tanrısal öz olarak objeleştiği serimlenecektir. Feuerbach insanın düşünsel ve duyusal

doğası arasına duygusal doğasını koyar ve bunu aşkın kendisinde gerçekliğe dönüştürür. Bu yapı Hıristiyanlıktaki teslis inancıyla özdeşleşir, bu, insanın dolaysız öz-bilincidir ve Tanrı kavramıyla kendini en üst seviyede düşüncede gerçekleştirir. “ “doğanın bittiği yerde tanrı başlar” – çünkü tanrı soyutlamanın sonuncu sınırıdır. Artık kendisinden soyutlama yapamadığım şey tanrıdır, kavramaya ehil olduğum sonuncu, yani en yüksek düşüncedir”. (Feuerbach 2008, s. 145). Tanrı’nın sonsuz, sınırsız, ölümsüz, gerçek dışı kişiliği bu soyutlamada ortaya çıkar ve tanrı, doğa dışı güç olarak insani gereksinimlerin, dileklerin özünü, fantezide, inançta, düşüncede var eder ve kutsar. Feuerbach, dolaysız öz-bilinçte gerçek anlamda öteki olarak doğayı görürken, dolaylı bilinçte ‘öteki’ye yer açar ve bunu ben-sen aracılığılıyla yapar.

2. FEUERBACH'IN ENTELEKTÜEL HAYATI

Feuerbach'ın din felsefesi yaşadığı çağın etkilerini taşır, bu doğal olarak kaçınılmaz bir durumdur, çünkü her filozof içinde bulunduğu dönemin olaylarından ve düşünürlerinden etkilenir. Feuerbach'ı tanımak için o döneme göz atmamız, aile hayatı, eğitim hayatı ve düşünsel anlamda onu etkileyenlerden kimlerle ilişki içinde olduğundan söz etmek gerekecektir.

2.1 Feuerbach'ın Biyografisi

Alman filozof Ludvig Andreas Feuerbach 28 Temmuz 1804'de Landshut, Bavyera'da hukukçu Paul von Feuerbach'ın dördüncü çocuğu olarak doğar. Baba Feuerbach, liberal ve aydın biri olarak ün yapmış bir hakimdir ve doğal olarak Ludvig Feuerbach üzerinde de etkisi kuvvetlidir. Babası gibi iyi bir Protestan olarak eğitilen Feuerbach eğitim hayatına Münih'te başlar ve başarılı bir öğrenci olarak devam eder. Dine olan ilgisi ergenlikle birlikte iyice artar, İncil'i okur, İbranice dersler alır ve Yunanca öğrenir.

Ludwig Feuerbach, 1823'de Heidelberg'e gider, teoloji eğitimi almayı çok önemser, bunda birazda babasının etkisi olduğu görülür. Babası, Paulus'tan ders almasını istese de Feuerbach bir zaman sonra bu dersleri anlamsız bulup terkedecektir. Teolojiden felsefeye geçen Feuerbach, Hegel'in derslerini izlemek için Berlin'e gider, buranın hareketli yapısı ilgisini çeker. Hegel'in nesnel idealizminden oldukça etkilenir, kendine özgü bir çizgisi olsa da Hegelci olması kaçınılmaz olur. Hegel'den mantık, din, metafizik dersleri alır, bunun yanında Schleimacher, Marheineke ve Johann Neander'den de dersler alır. Feuerbach, inancın yerine düşünceyi yerleştirir, babasına yazdığı bir mektupta ilahiyattan artık onu doyuramadığı için uzaklaştığını açıklar. Artık doğaya ve insana sarılmak, gizemlerini keşfetmek tek amacı olacaktır.

Feuerbach, Berlin'de geçirdiği bir yıldan sonra bazı ekonomik ve politik nedenlerden ötürü Erlangen Üniversitesi'nde doğa bilimleri okumayı planlar ama parasızlıktan bunu uygulayamaz, yine bu üniversitede Felsefe dersleri vermeye başlar. 1828'de *De Ratione; Una, Universali, İnfinitata (Akıl; Onun Birliği, Evrenselliği ve Sonsuzluğu)* isimli doktora tezini tamamlar. Tezinin hocası Hegel tarafından pek ilgi görmemesi Feuerbach'ı Hegel'den, dolayısıyla kurgusal felsefeden uzaklaştırır, Alman

İdealizminden sıyrılıp kendini doğa bilgisine verir. Hıristiyan teolojisini kabul etmeyip, idealizmden realizme kayar.

Feuerbach için 1828-1834 yılları çok başarılı geçmez, birçok iş başvurusu olumsuz karşılanır, bunda post doktora çalışmasının etkileri görülür. *"Thoughs on Death and Immortality"* (Ölüm ve Ölümsüzlük üzerine) adıyla yayınlanan çalışması daha sonra *Thoughts* adını alacaktır. Feuerbach bu çalışmada Alman teolojisini oldukça eleştirir, anlamlı olanın ölümsüz bir yaşam değil bu dünyada şimdi yaşananın olduğunu vurgular. Dini, bir şekilde insan egoizminin somutlaşması olarak görür ve köktenci doktrinlerle dalgasını geçer. Bu kitap aynı zamanda Sol-Hegelciliğin etkileyicisi olarak görülmesi açısından önemlidir. Anonim adıyla yayınlanan kitap içinde yer alan yergi ve alaycı sözlerden dolayı sakıncalı bulunup toplatılması ve Feuerbach'ın kimliğinin ifşa olması akademik kariyerinin sonunu getirecektir, çünkü dönemin totaliter Almanya'sı teolojiye yapılan böyle bir saldırıyı devrimci hareket olarak tehlikeli bulur.

Feuerbach idealizmden uzaklaşır materyalist olarak yoluna devam eder. İçinde Hegel ve Spinoza'nın izlerinin görüldüğü modern felsefe tarihi onun yeni ilgi alanıdır. Feuerbach Hegel'den uzaklaşsa da metodunu kullanmaya devam eder. Spinoza panteizmine kendini yakın hissetse de bazı konularda Spinoza'yı eleştirmekten kaçınmaz. Feuerbach'a göre Spinoza'nın hataya düştüğü nokta doğanın anti-teolojik niteliğini soyut, metafizik bir duruma çevirmesidir, bu da düalizmin kalkması ve doğanın olaylarının tanrının fiilleri olarak görülmesidir. Feuerbach'a göre asıl hakikatin 'tanrı ya da doğa' değil, 'ya tanrı ya doğa' şeklinde olduğudur. Feuerbach, Spinoza gibi Leibniz'i de önemser, Leibniz'in din konusundaki farklı görüşleri ilgisini çeker. Tanrı'yı salt felsefi bilgisinden dolayı bütün dinlerin içeriğinin yaratıcısı olarak gören Leibniz, bu görüşüyle dinin alanına olabildiğince büyüme olanağı tanır.

Feuerbach, 1833'den itibaren modern felsefe tarihi üzerine yayınladığı eserlerinin de ilgi çekmemesinden dolayı zor durumda kalır, profesörlük için yaptığı bir çok başvuru kabul edilmez. "Thought" isimli kitabı ve tutucu bir çevre bunun nedenlerindendir. Feuerbach 1833'de Berta Löw ile tanışır ve birkaç yıl sonra evlenir, eşinin zengin olması hayatını kolaylaştırır ve Bruckberg'de bir şatoda uzun yıllar istediği düşünsel özgür hayatı yaşar, birkaç arkadaşı dışında dışarıyla olan ilişkisini keser.

Feuerbach'ın yaşadığı dönemi incelersek St. Augustin ve Reformasyon'la biten bir çağ ve Aydınlanma Dönemi ile devam eden yeni bir zaman dilimidir. Aydınlanma sürecinde aklın ön plana çıkması ve evrensel özelliğinin olması dinin geriye itilmesine ve inançlar hakkında şüphe duyulmasına neden olmuş, inancın yerini umut almıştır. "Fransa'da Aydınlanmadan yaklaşık bir yüzyıl sonra ateist materyalizm kökleşmiş, 1840'larda Almanya'da ortaya çıkmış ve bu dini ve politik radikalizm 1848 devriminin yolunu hazırlamıştır." (Cevizci 2002, s. 9).

Hegel felsefesinin tam anlaşılamaması tanrı, ölümsüzlük konularının kapalı bir üslupla anlatılması öğrencileri arasında kafa karışıklığına sebep olmuş, Sağ- Hegelciler kilisenin yanında kalırken, Sol-Hegelciler felsefenin yanında yer almışlardır. Marx bu filozofları, felsefeyi maddi çevreyle ilişkilendirip sorgulamadıkları için eleştirir. Marx'a göre:

> *"Eski Hegelciler, her şeyi, Hegelci bir mantık kategorisine indirgenir indirgenmez kavrıyorlardı. Genç Hegelciler ise, her şeyi, ona dinsel tasavvurlar atfederek ya da teolojik olarak ilan ederek eleştirdiler. Genç- Hegelciler mevcut dünyada dinin, kavramların ve tümel bir ilkenin egemen olduğuna inanmada eski-hegelcilerle birleşiyordu. Yalnız, bir taraf gasp olarak gördüğü bu egemenliğe karşı çıkarken, diğer taraf onu meşru görüp göklere çıkarıyordu." (Marx, Engels 2018, s. 29).*

Strauss'un, İsa'nın hayatı üzerine yazdığı eleştirel teolojik eseri ve Bauer'in Yeni Ahit'le ilgili farklı tezleri 19. yüzyıldaki teolojik liberalizmin önünü açmış, Hegelci öğreti Strauss'la dağılma sürecine girerek Alman eleştirisinin doğmasına neden olmuştur. Strauss'un amacı, Hegel felsefesi eşliğinde İncil'in içindeki mitik söylemleri ayıklamak ve tarihsel eleştiriyi felsefi bir hakikat olarak tamamlamaktı. Spekülatif İsa bilim üzerine yazdığı kitap Hegel'in tanrı-insan ideası çerçevesinde şekillenmişti. Hegel'in sorduğu, "Hıristiyanlığın sadece İsa'ya atfettiği ve doğruluğu gösterilemeyecek olan bu özellikler insanlığa değilse kime ait olacaktır?" sorusuna Strauss, "İnsanlığın kendisinden başka kim olabilir?" diye ekler. Bu yorum Feuerbach'a Hıristiyanlığın özünü aydınlatan ışık olacaktır.

Bu kutsallık yerini Feuerbach'da insanlığa bırakacaktır, tanrının yerine insan türünü geçirecektir. Feuerbach, 1839'da yazdığı *"Hegel Felsefesinin Eleştirisi"* nde Hegel idealizmine saldırıp yerine materyalizmi koysa da diyalektiğin Ben-Sen kavramını psikolojik ve pratik anlamda kullanmaya devam eder, tamamen reddettiği diyalektiğin mantıksal ve epistemolojik yanıdır. Hegel'e özgü "töz", "özbilinç" gibi kategoriler

Feuerbach'da "tür", "insan" gibi sözcüklerle güncellenir. Feuerbach'a göre felsefe gerçekliğin bilimidir ve doğada şekillenir, doğaya yakınlaşmak bunun için gereklidir.

Feuerbach'ın *"Christianity"*si 19. yüzyıla damgasını vuracak kadar önemli bir çalışma olur. Modern düşüncede yaptığı yenilikler inancın metafiziksel düşünümlerinin güçten düşmesine yol açmıştı bu anlamda 1841 yeni bir çağın başlangıcı görülür. Feuerbach, bir kısım devrimci filozofu (Ruge, Bauer kardeşler, Marx, Engels, Wagner) derinden etkilemiş ve hakikatin kapısını onlara göstermiştir. Ayrıca Sol-Hegelciler'i ve dine karşı ayaklanan entelektüelleri bir araya toplamıştır. Feuerbach'tan etkilenen Engels *"Ludvig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu"* isimli kitabı yazmıştır. Önsözünde "fırtına ve stres dönemimizde bizi diğer tüm post-Hegelci felsefeciden daha çok etkilemiş olan Feuerbach'ın hakkını vermek de bana ödemediğim bir şeref borcu gibi geldi" (Engels 2015, s. 6). "Hepimiz aynı anda Feuerbachcı olduk" diyerek *"Chiristianity"* nin etkisini dile getirir.

> *"Feuerbach "Hıristiyanlığın Özü'nü yayınladı. Tek bir darbeyle bu çelişkiyi tuzla buz etti ve lafı hiç dolandırmadan materyalizmi baş tacı etti. Doğa, her türlü felsefeden bağımsız olarak vardır. Doğanın mamülleri olarak biz insanların içinde büyüdüğü tarladır. Doğa ve insan dışında hiçbir şey yoktur ve dini fantezilerimizdeki yüce varlıklar sadece kendi özümüzün doğaüstü yansımalarıdır. Böylece büyü bozulmuştur artık;* "*sistem parçalara ayrılıp bir kenara fırlatılmış ve çelişki yalnızca hayal ürünü olduğu gösterilip yok edilmiştir. Bunu anlayabilmek için kitabın özgürleştirici etkisini birinci elden deneyimlemek gerek. Coşkuyu herkes hissetmişti; hepimiz bir anda Feuerbachcı olmuştuk. Marx'ın bu yeni anlayışı ne kadar coşkuyla karşıladığı ve ondan ne kadar etkilendiğini görmek isteyenler "Kutsal Aile"yi okuyabilir… Hegel okulu dağılmış olabilir, ancak Hegelci felsefe eleştiri aracılığıyla yenilgiye uğratılmadı. Strauss ve Bauer polemikle iki ucundan çekiştirip tarafları diğerlerinin karşısına koydular. Feuerbach ise sistemi yere çalıp basitçe ıskartaya çıkardı." (Engels 2015, s. 18-19).*

Engels'in bu yorumları Feuerbach'ın o dönemde yaydığı enerjinin gücünü gösterir niteliktedir.

M.C. Müller, Bauer ve Stirner Feuerbach'ı eleştiren isimler olmuştur. Müller'in ilahiyatçı olması *"Christianity"*i de tanrının niteliklerinin insana indirgenmesini eleştirmiş, insanseverliğe karşı çıkmış ve Feuerbach'ı dindar ateist olarak görmüştür. Feuerbach'ın kurtuluşu insanın özünde araması Stirner'e göre tekilin tümele bağımlı ve tutsak olmasıdır, tanrıdan kurtulmanın insanı özgür yapmayacağını, tümel insan kavramını da yok ederek insanın asıl özgürlüğe ulaşacağını belirtmiştir. Bauer, Hegel'e olan bağımlılığı içinde ve Stirner'in bakış açısından, Feuerbach'ı insanı iğdiş edilmiş

köle haline getirdiği için eleştirmektedir, ona göre gerçek olan soyut olandır bu nedenle tanrısal nitelenmelerin öncelikli olduğunu söyler.

Feuerbach ve Luther farklı düşüncelere sahip olsalar da kişilikleri benzerlik gösterir, ikisi de saldırgandır. Feuerbach ilkin taraftarı olduğu Hegel'e karşı çıkmıştır, Luther ise kiliseye bağlı olmasına karşın skolastik teolojiyi eleştirmiştir, ikisi de insanlardan uzakta çalışmalarını, yaşamlarını sürdürmüş ve insanın mutluluğu ikisinin de odak noktası olmuştur. Buna karşın ayrıldıkları nokta Feuerbach'ın insana, Luther'in tanrıya yönelmesidir, bu durum Feuerbach'ı rahatsız etse de Luther'e olan hayranlığını yok etmez çünkü teolojisini açıklarken sırtını Luther'e dayamıştır. Feuerbach Tanrı'yı insan düşüncesine içkin kılar, yani insan Tanrı'yı nasıl tasarlıyorsa, Luther'in de dediği gibi 'o öyledir'. Feuerbach'a göre hakikat, ateistik bir felsefi bakışta kendini gerçekleştirecektir, bu da yeni bir döneme girildiğinin göstergesidir. Materyalizm Feuerbach'ı yavaşça kendine çekmeye başlarken, insana bakışında, onu sınırlayan maddi yaşam şartlarının etkilerini görecektir.

Feuerbach, 1848'de ününün doruğundayken Avrupa'da ortaya çıkan devrimci hareketlerden etkilenir, hatta Frankfurt Parlementosuna seçilir ama aktif olarak kendini yeterli görmez, her ne kadar komünist olduğunu söylese de eylemsizliği onu politik açıdan geri plana iter Heidelberg'e dönerek din konferanslarına devam eder. İçindeki devrimci ateşin tohumlarını ekmek onun ruhuna daha uygun gelmiştir. Daha sonraları Marx, Feuerbach'ı eleştirecek onun pratik materyalizme hiçbir katkısı olmadığını sadece duyumsal dünyayla sınırlı kaldığını söyleyecektir.

Feuerbach Almanya'nın siyasi durumunun yarattığı umutsuz ortamdan huzursuz olur ve bu nedenle Amerika'ya yerleşmeyi düşündüyse de ekonomik yetersizliği buna engel olur. 1850'de yazdığı *"Theogony"* pek ilgi uyandırmaz, klasik Yahudi ve Hıristiyanlığın kaynaklarına dayanan bu kitap din ve ahlak birlikteliğinin gösterildiği, dinin psikolojik etkenlerine bağlı olarak nasıl ilerlediğinin yorumlanmasıdır, bu açıdan din düşüncesinde geldiği son noktadır diyebiliriz. Feuerbach, tanrıda insandaki ve doğadaki nitelikleri aramıştır, insan doğa karşısında kendini yetersiz gördüğünde tanrılar ortaya çıkmıştır. *Theogony'*nin başarısızlığını Feuerbach kabul etmese de çevresi tarafından geri plana itilmesi ve özel yaşamındaki maddi yıkımlar, ailesinden

ayrı olması onu hızlı bir çöküşe sürükler, Nurunberg'de bir köy olan Rechenberg'de özel yardımlarla fakir bir yaşam, kendi deyimiyle bitkin bir köpek hayatı sürer.

Feuerbach, hayatını düşünmeye ve hakikati bulmaya adamıştır, yaşamını da bu doğrultuda sürdürmüştür. 13 Ekim 1872 yılında geçirdiği bir felç sonucu öldüğünde tarihe, ateist, materyalist, natüralist ve komünist bir filozof olarak yerleşir. Feuerbach'ın amacı, dinin gizemli kalan yerlerini açığa çıkarmak ve insanlar üzerindeki baskısını ortadan kaldırmaktı. Feuerbach hayatı boyunca teoloji yapan bir antropologdu, istediği, teologları antropologlar haline getirmekti çünkü teolojinin böyle daha iyi anlaşılacağını düşünmüştü. Feuerbach'da ilk düşünce tanrıdır daha sonra akıl ve ardından insan ön plana geçmiştir, sonra bu sürece 'duyumsallık', 'doğa' ve 'madde' eklemiştir. Gelişim dönemlerinde önce Hegel'ci sonra Sol-Hegel'ci, hümanist ve materyalist olduğu görülür.

Feuerbach'ı bu anlamda sadece bir din filozofu olarak görmek hata olacaktır. Dini eleştirmesi ama reddetmemesi Marksist çevrede onaylanmamıştır, bunun nedenini Engels şöyle açıklar:

> *"Feuerbach asla ölesiye nefret ettiği soyutlama aleminden yaşayan gerçekliğe kaçmaya çalışmadı. Şiddetle doğa ve insana tutundu, fakat doğa ve insan onun için sözcüklerden ibaret kaldı. Bize gerçek dünya veya gerçek insan hakkında kesin tek bir şey söylemekten aciz oldu". (Engels 2015, s. 45).*

Nedeni Feuerbach'ın yaşadığı dönemin, çöküntü içindeki Almanya'nın etkisi olabilir, çünkü sadece umudunu yitiren insan kendi içine çekilir ve dünyayla ilişkisini keser. Feuerbach idealist ve materyalist olarak batı düşüncesini şekillendirerek kendi devrimini şekillendirmiştir, arkasından gelenler onun aktive edemediği düşüncelerini sosyal ve politik anlamda ateşleyecektir. Feuerbach, Alman İdealizminin doruğa bayrağı diken son neferi ve Alman materyalizminin ilk filozofu olarak tarihe mührünü basacaktır.

2.2 Başka Felsefelerin Feuerbach Düşüncesi Üzerindeki Etkileri

Feuerbach'ın düşünsel oluşumunu daha iyi anlamak için onu en çok etkileyen filozoflar Spinoza, Bayle, Hegel ve Schleiermacher ele alınacaktır. Feuerbach bu filozoflardan etkilense de farklı bir felsefi sistem oluşturmuştur ve yeri geldiğinde de bu filozofları eleştirmekten kaçınmamıştır. Feuerbach;

> *"Spinoza'nın tözünü, kant ve Fichte'nin Ben'ini, Schelling'in mutlak özdeşliğini, hegel'in mutlak tinini değil, gerçek ya da daha en gerçek özü, Ens realissimum2u, yani insanı örnek alan bu felsfe en olumlu reel ilkeyi kendine ilke edinir, düşünceyi onun karşıtından, maddeden, özden, duyulardan üretir." (Feuerbach 2008, s. 22).*

2.2.1 Baruch Spinoza (1632-1677)

Spinoza, Alman Aydınlanması'nı etkileyen 17. yüzyılın en önemli rasyonalist filozoflarından biridir. Yahudi olmasına karşın Heptanrıcı felsefesi Yahudi inançlarına uymadığı için yirmili yaşlarındayken Amsterdam Hahamlığı tarafından ateist gerekçesiyle aforoz edilir. Spinoza'nın metafizik sistemi tanrıyı araştırma üzerine kuruludur ama bunu yaparken gökyüzünde yaşayan insan biçimli üstün bir varlıkla ilgilenmez, ona göre 'Tanrı', "evreni yaratan gücün adı, ilk neden ya da kendi ifadesiyle *causa sui,* yani 'kendi kendisinin nedeni'ydi". (Botton 2019, s. 191). Spinoza'nın felsefesinde merkezi yeri 'Tanrı'ya vermesi sonraki zamanlarda Romantiklerin onu "tanrıyla zehirlenmiş" olarak görmesine neden olmuştur. Spinoza'nın kendi döneminde ateist olarak görülmesinin nedeni, dinsel cemaatin varlığın tanrı olarak adlandırılmasını yadsımasıdır.

> *"Bu görüş bugün tanrı diye bir şeyin var olmadığı şeklinde değil, Tanrı'nın doğayla bitişik ve örtüşük olduğu şeklinde okunmaktadır. Tanrı her şeydir, der Spinoza, ve her şey Tanrı'dır… "Tanrı" kelimesinin Doğa'nın bir başka adı olduğunu söylemiştir… Her şey tam tamına nasıl olması gerekiyorsa öyledir." (Dworkin 2018, s. 35).*

Spinoza'ya göre Tanrı: "varolmak için kendinden başka bir güce gereksinmesi olmayan bir töz'dür: "Töz, kendinde varolan ve kendisiyle kavranılan şeydir; yani kavramı kendisiyle biçimleneceği bir başka şeyin kavramına gereksinme göstermeyen şeydir." (Timuçin 1992, s. 364). Spinoza'nın tanrısı bir amaca hizmet etmez, eylemleri kendi doğasından kaynaklanan sonsuz özelliklere sahiptir, doğadaki nedenselliğin zorunlu nedenidir ve insan da bu zorunluluğun kölesidir. Tanrı'yı felsefi bir kavram olarak gören Spinoza, kozmik bir bakış açısı sergilediği ünlü sözü *sub specie aeternitatis, 'sonsuzluk açısından'* Tanrı'nın ele alınmasının gerektiğini belirtir. Ona göre, "Yaşadığımız acıları önemli bir varlık olduğumuza dair kapıldığımız yanılsamadan güç alarak canlı tutmak yerine temeldeki hiçliğimizi görüp kavramalıyız." (Botton 2019, s. 191). Spinoza, kendimizden uzaklaşmak için imgelem gücünden faydalanmayı ve düşünce yetimizi de evrenin yasalarına devretmemizi ister.

Spinoza insanın özgür olmadığını düşünse de diğer yandan onu tanrısal özle birleştirir, aklını kullandığı sürece zayıflıklarının üstesinden geleceğini, kendisi için faydalı olanı yakalayarak mutluluğa ereceğini savunur. Ona göre insana en faydalı olan yine insanın kendisidir, bunu *homo homini deus* olarak gösterir. Feuerbach, bu anlayışı Spinoza'dan ödünç alır ve *insanı insanın tanrısı* yapar. Ayrıca Spinoza'da insanları bir arada tutan sevgi, aşk gibi kavramlar Feuerbach'ta da insanı yücelten değerler olur. Aşk, ikisinde de sıradan aşk değildir, bilinçlilik gerektiren bilgi üzerine kurulu her şeye etki eden bir güçtür ve içindeki tanrısal nitelikler insana ölümsüzlüğü hissettirir. Spinoza'nın insana verdiği önemi Feuerbach daha da geliştirecek ve bir insanlık dini kurmaya kadar götürecektir. Feuerbach bu konuda şöyle der: " İnancın yerini inançsızlık, Kutsal kitabın yerini us, dinin ve kilisenin yerini siyaset, göklerin yerini yer, duanın yerini iş, Cehennem'in yerini maddi yoksunluk, hıristiyanın yerini insan almıştır." (Timuçin 1992, s. 661). Feuerbach kutsal olanın yerine insanı koymuştur.

Spinoza'nın Feuerbach'dan başka etkilediği isimler, Alman romantiklerinden *Lessing* (1729-1781), *Herder* (1744-1803), *Goethe* (1749-1832). Bu kişiler Spinoza'yla aralarında ortak bir ruh yakaladılar ve Spinozacılığın tanınmasında, panteizmin Almanya'da yayılmasında etkin bir rol oynadılar. Spinoza'nın Feuerbach üzerindeki etkilerini, Feuerbach'ın *"Thoughts"* isimli eserinde ve geniş bir alanı Spinoza'ya ayırdığı felsefe tarihi kitabı *"Geschicte der neueren Philosophie von Bacon von Verulam bis Spinoza" (1833)* da görebiliriz. Feuerbach, Spinoza'nın natüralizmini mutlak materyalizmin tersi olarak almış ve *"Lectures"* isimli kitabında dinin temeli olarak kullanmıştır.

Feuerbach ve Spinoza, insanın ilgisini kendi mutluluğuna yönelttiğini ve kendi yaşamını en iyi şekilde idame ettirmek için eylemlerini de bu çerçeve de şekillendirdiğini düşünür. Feuerbach insanın saltık ussallığı olan bu durumu dinin görünmeyen içselliğiyle özdeşleştirir. Egoizmin dinin kaynağı olduğu konusunda Feuerbach ve Spinoza hemfikirdirler. Feuerbach farklı olarak, egoizmden kaynaklanan korkuyu değil sevgi, saygı, şükran duygularını da dinin temeli olarak görür, bu anlamda Feuerbach'ın din eleştirisi negatif değil pozitif özellikler de gösterir. Feuerbach, hocası Hegel'den ayrılıp Spinoza'ya bağlansa da, Hegel'in de Spinozacı olması bağı tam olarak koparmaz.

Feuerbach, tinselciliğe karşı maddeciliği seçer ve panteizmini de *"deus sive homo naturalis (Tanrı ya da Doğa)* olarak sunar. Spinoza'nın *teolojik materyalizmini* de teolojiyi kusurlu gördüğü için eksik bulur. Yine de Spinoza onun için değerlidir, Almanya onun sayesinde Spinoza'ya hakettiği ilgiyi gösterir ve modern düşüncenin sembollerinden biri yapar. Feuerbach için Spinoza'nın önemi; dini araştırması, eleştirmesi, cevheri ve tanrıyı doğada birleştiren mantığa ters teziyle oluşturduğu din felsefesiydi. Feuerbach onun için şöyle der:

> *"Spinoza mantığa aykırı savıyla tam üstüne bastı: Tanrı uzantısal yani materyal bir varlıktır. Modern çağın maddesel eğilimleri için en azından kendi çağı için doğru felsefi ifadeyi buldu, Tanrı'nın bir materyalist olduğu savını meşrulaştırdı ve kutsadı. Spinoza'nın felsefesi bir dindi. Kendisi de fevkalade bir kişiydi…Spinoza modern düşünür ve materyalistlerin Musa'sıdır." (Feuerbach 2018, s. 51-53).*

Feuerbach'ın antropomorfizmi Spinoza'nın materyalizmiyle çelişmez, çünkü tanrı insanın kendisindedir görüşünü benimsemiştir.

Panteizm "teorik teolojinin olumsuzlanmasıdır…panteizm Tanrı'yı teizmde kişisel bir varlık olan hayali bir varlık olmaktan çıkararak aklın ve bir varlığın objesi haline dönüştürür. Aklın bu tanrılaştırılması idealizmdir. Panteizm ister istemez idealizme götürür." (Feuerbach 2018 s. 51-53). İlk panteist olarak Spinoza görülür, Feuerbach'ın panteizme ilgisi de Spinoza hayranlığı üzerinden gelir. Ayrıca Leibniz ve Hegel'in panteist görüşlerini de değerlendirir ve kendi düşüncesini oluşturur. Daha sonraları Schopenhauer'de Feuerbach'tan söz etmese de onunla aynı görüşü paylaşır görünür. Panteizme şöyle bir eleştiri yöneltir:

> *"Dünyaya "Tanrı" demek onu açıklığa kavuşturmaz; sadece "dünya" sözcüğü için gereksiz bir eşanlamlı sözcükle dilimizi zenginleştirmiş olur. İster "dünya Tanrı" dır, ister "dünya dünya"dır diyelim sonunda aynı kapıya çıkar. Haddi zatında sanki açıklanacak verili bir şeymiş gibi, Tanrı'dan yola çıkıp da "Tanrı dünya"dır dersek o zaman, bilinmeyenin izini daha iyi bilinene doğru sürdüğü kadarıyla ortada belli ölçüde bir açıklama vardır; ama eğer fiilen verilen şeyden, dolayısıyla dünyadan yola çıkıp da "dünya Tanrı"dır dersek bununla hiçbir şey söylenmediği ya da herhalde ignotumun per ignotius açıklandığı aşikardır". (Schopenhauer 2018, s.158).*

Schopenhauer, Panteizmin kökenini teizme bağlar, artık Tanrı'dan kurtulanamıyorsa onun görevini dünya üstlenir.

Feuerbach'ın, Spinoza'nın uzantısal tanrısıyla uyum içinde olduğu görülür çünkü ona göre " Tanrı, gelecekte Tanrı'nın nasıl olduğu, insanın nasıl olması gerektiği, nasıl

olmak istediği ve en azından nasıl olmayı umduğuna karşılık gelen insanın orjinal ve modelinden başka bir şey değildir." (Feuerbach 2018, s. 51). Feuerbach'ın panteizminin odak noktasının insan olduğu açıktır,*"Deus sive natura"* yerine *"Deus sive homo naturalis"* i koymuştur, bu da tanrı'nın olumsuzlanmasıdır.

Spinoza'da insan, tanrısal özün bir belirlenimi olsa da, Platoncu bir sezgiyle insanın yetkinleşeceğinin önünü açar, bu da aklın ve bilimin ışığında başkalarıyla birlikte olmalarıyla gerçekleşir. "Hobbes'un pek güzel belirlediği o yırtıcı doğal durum burada yerini mutlak insanlığa bırakır, *homo homini lupus* formülünün yerini *homo homini Deus* alır. İnsan insanın kurdu değil Tanrı'sıdır artık" (Timuçin 1994, s. 366). Feuerbach, insani özün niteliklerini akıl, irade, sevgi olarak belirlerken Spinoza'yla bir anlaşma içinde gibidir. Spinoza, insanın özündeki bu belirlenimleri, özellikle sevgi ve aşkı insanlar arasındaki uyuşumun temeli olarak görür, aklın önderliğinde seven, sevilen, huzurlu ve özgür olan insan, varlığındaki sonsuz tanrısallığı keşfeder ve yetkinleşir, Spinoza'ya göre bu durum insanın tanrısallaşmayı duyumsamasıdır.

Spinoza, sonluya eklemeler yaparak sonsuzun düşüncesini etkinleştirir, Feuerbach ise, sonsuzluğu yine sonlu da oluşturur, Tanrı düşüncesi insanın düşüncesidir. Spinoza'nın felsefesi heptanrıcı ve insancıdır, yaşadığı dönemdeki filozofların uzak kaldığı insana, insanın insan için değerine ilgiyi çekmiştir.

2.2.2 Pierre Bayle (1647-1706)

Fransız filozofu Bayle, Feuerbach'ı etkileyen 17. yüzyılın şüpheci düşünürlerinden bir diğeridir. '*Tarihsel ve Eleştirel Sözlük'* onun en önemli eseridir. Bayle, felsefi diyalektiğin evrensel bir şüpheciliğe neden olduğunu, doğanın ise insanı düşünüp taşınmadan doğruyu bilmekten uzaklaştırıp inanca yönelttiğini ileri sürmüştür. Şüpheciliğiyle metafiziği öldürmüş maddeciliği öne çıkarmıştır. Bayle, sadece yaşadığı 17. yüzyıl Fransa'sını değil 18. yüzyıl Avrupasını da etkilemiş, şüpheci felsefesinin ateistler arasında yayılmasına neden olmuştur. Bayle'ın kendisi de İlk çağ şüphecilerinden Phrrhon'un etkisi altındadır, bunun dışında Montaigne, Descartes, Malebranche etkilendiği diğer düşünürlerdir.

Feuerbach'ın üç bölümlük *Modern Felsefe Tarihi* eseri materyalist- amprist bir özellik taşır ve dini eleştiri niteliğindedir. Feuerbach, üçüncü bölümün merkeziliğini Bayle'e

vermiştir, Bayle'ın dinsel dogmalar ve akıl arasında yaptığı ayrım ve insanın insana sarılması gerektiği şeklindeki söylemleri Feuerbach'ta yarattığı etkilerin izleri olarak görülebilir. Bayle dışında Hegel, Luther ve Schleimacher din eleştirisinde Feuerbach'ın önünü açan diğer düşünürlerdir. Feuerbach, Bayle etkisiyle Fransız ateizmiyle tanışır. Bayle'ın ateist olmamasına karşın onun din ile aklın uzlaştırılması şeklindeki düşüncelerini kendi düşünsel hayatına ekler. Bayle, insanı inanca ihtiyacı olmayan ruh ve bedenden oluşmuş otonom bir varlık olarak görür. Feuerbach, Bayle'ın ortaya attığı şüpheleri teolojiyi inkar ederek güçlendirmiştir ve Bayle'ın şüpheciliğini alıp kendi felsefesinin her adımında kullanmıştır. Marx, Bayle'ı metafiziği öldüren şüpheci olarak lanse eder ve şöyle der:

> *"Teori düzeyinde, 17.Yüzyıl metafiziği ile her metafiziğe saygınlıklarını yitiren adam Pierre Bayle oldu. Silahı metafiziğin ta kendisinin mucizeli formüllerinden hareketle dövülmüş bulunan kuşkuculuk idi. Çıkış noktası Dekartçı metafizik oldu. Feuerbach'ın kurgusal felsefe ile savaşmasına, kurgusal Teoloji ile savaşmasına yol açtı, çünkü o kurguda Tanrıbilimin son dayanağını gördü. Feuerbach'a göre kaba ve tiksinç olan inançtan bir kez daha söz açmak için Teologları kendi sözde -bilimlerinden vazgeçirmeye zorlaması gerekti; aynı biçimde Bayle de dinden kuşkulu olduğu içindir ki, bu inancı yayan metafizikten kuşku duymaya başladı. Bunun sonucu metafiziği, onun tüm tarihsel evrimi içinde, eleştiriden geçirdi." (Marx, Engels 2003, s. 82).*

17. yüzyıla baktığımızda hakim olan metafizik Bayle sayesinde etkinliğini yitirmiştir. Feuerbach bunu daha ileri taşıyarak din ve inanç kurgularının insanın kendini kandırmaktan ibaret olduğunun eleştirisini vermiştir.

2.2.3 G. W. F. Hegel (1770-1831)

Feuerbach'ı etkileyen en önemli düşünür Hegel olmuştur, din eğitimi görürken Hegel sayesinde felsefeye yönelmiştir. O dönemin entelektüel şehri Berlin Hegel felsefesiyle sarsılırken Feuerbach bu etkiyi Erlangen'de hissetmiş ve Berlin'e gitmiştir. Feuerbach felsefi gelişimi açısından Hegel'in önemini takdir etse de daha sonra Hegel felsefesinin muhalifi olur. Althusser'e göre Feuerbach felsefesini Hegel'e göre biçimlendirir, onun öğretisini altüst (renverser) eder. Althusser'e göre:

> *"Spekülatif felsefenin eleştirisi, Hegel'in tam anlamıyla altüst edilmesidir; bu eleştiri, altüst [reversement] etme terimine kesin bir anlam kazandırır: üstte olanı alta almak, altta olanı da üste koymak…Düşünce/varlık, İdea/duyulur doğa, Felsefe/felsefe olmayan ilişkisinin altüst olması, özne /yüklem ilişkisinin altüst olması." (Althusser 2010, s. 169).*

Althusser'e göre, Feuerbach Hegel'in öğretisi içinde kalmıştır, kavramlarını geliştirmemiştir ama Hegel felsefesinin temeli olan tarihin kökenini belirleyen emeği eksiltmiştir, Feuerbach sadece kavramlarla oynayıp onları yeniden kurmuştur. Marx, *Elyazmaları*'nda (1844) "İnsanın özünü emek olarak tasarladığı" için *Zihnin Fenomenolojisi'*ne büyük bir değer vererek, tarihin Hegelci diyalektiğini yeniden devreye sokarak, Feuerbach'ın Hegel'den silip attığı şeye sahip çıkacak ve bunu yeniden kurmaya girişecektir." (Althusser 2010, s. 170-171). Feuerbach yapıtında tarihten ara ara söz etse de Hegelci anlamda emeğin ortaya koyduğu anlama değinmez, sadece felsefe ve din tarihi üzerine yoğunlaşır. Bu söz konusu temalar Feuerbach'da antropolojik materyalizme dönüşür ve modern felsefenin öncülü olarak hizmet eder. Marx'a göre "Hegel'in diyalektiğiyle *ciddi, eleştirel* bir ilişkisi olan tek kişi Feuerbach'tır."(Rosen 2012, s. 412).

Hegel'in ölümünden sonra Sağ ve Sol Hegelciler ortaya çıkmış, Feuerbach Sol-Hegelcilerin yanında olmuştu çünkü felsefesi onların düşüncelerini savlıyordu. Feuerbach'ın Hegel felsefesini antropolojik perpektiften eleştirmesi Sol-Hegelcilerin tutumu doğrultusundadır. Kurgusal teolojiye saldırı, o dönemde özgürlüğe açılan kapı olarak görülmüştür. Feuerbach, Hegel eleştirisini "Felsefenin Eleştirisi" kitabıyla somutlaştırmıştır.

Feuerbach, spekülatif felsefeye karşı çıkmış ve bununla Hegel'i gösterdiğini belirtmekten de çekinmemiştir, çünkü Hegel Hıristiyanlığı kendi felsefesinde metaforik bir bilgi olarak kodlamış, Sol-Hegelciler bu görüşü, Hıristiyanlık felsefeyle ilişki kuramaz diyerek reddetmişlerdir. Feuerbach, Hegel'i "metafiziksel geleneğin mantıksal doruğu olarak gördü." (Feuerbach 2018, s. 9). Feuerbach, Hegel'in geleneksel düşünceden sıyrılıp insanın özgürleşmesinin önünü açma ihtimalini önemser. Feuerbach eski felsefe ve teolojinin eksikliğini sergilerken insanların niteliklerini doğrulayacak yeni bir felsefe keşfeder ve ortaya *"Geleceğin Felsefesinin İlkeleri"* kitabı çıkar. Feuerbach bu felsefeyi "emprisizm, natüralizm, realizm, antropolojizm, hümanizm" (Feuerbach 2018, s. 10). diye tanımlar. Bu yeni felsefe teolojiyi reddederken insanı yüceltiyordu. "Tanrı'nın doğası hakkındaki aldatıcı iddiaların aslında insanın doğası hakkındaki gerçek iddialar olduğunu savundu." (Feuerbach 2018, s. 17). Bu durum Hegel'de tam tersidir, "Kuşkusuz Hegel Varlıkla başlar. Ama asıl nokta Feuerbach için bu bağlamda Varlığın İdea ya da Düşünce değil Doğa olmasıdır." (Copleston 1998, s.

57). Doğanın varoluşunun yalnızca bilinçli bir özne tarafından bilinebileceği doğrudur" Ama kendini doğadan ayırt eden varlık kendinin doğanın zemini olmadığını bilir. Tersine insan kendini zemininden, duyulur olgusallıktan ayırt ederek doğayı bilir. Schleimacher'e göre ise dinin zeminini bağımlılık duygusu oluşturur. Feuerbach bu bağlılığı insanın doğaya olan bağlılığı olarak görür, böylece doğa kendini tanrısal öz olarak sunar ve dinin ilk nesnesi haline gelir. Buna karşın Feuerbach Tanrı'nın insanileştirilme düşüncesinin temeli olarak Hegel'i gösterir. Feuerbach, Hegel'in yabancılaşma kavramından faydalanır. Hegel'in doğada kendine yabancılaşan saltık Tini yerine insanı koyar ve bu "tanrıbilimin insanbilime dönüşümü, ve bunun içinde çözülmesi" (Copleston 1998, s. 60). anlamına gelir. Hegel'in bütüncül bakış açısı Feuerbach'ın düşüncesinde yansımasını bulur. Hegel'deki soyut ve çelişkili kavramları antropolojiyle açıklar. Hegel;

> "*gerçekliğin karşı doğasını kavramamız için bizim şeylerin sıradan anlayışlarımızdan ayrılmamızı istemiş olmasına karşın Feuerbach bu 'kuramsal önermeyi' zaman farkındalığımızın insan bağlamına tekrar yerleştirir. Bunu da Hegel'in soyut felsefi gerçeğinin içinde saklanan insan arzularının değişken doğası hakkındaki gerçeği göstererek yapar." (Feuerbach 2018, s. 18).*

Feuerbach insanı tanrılaştırdıktan ve dinin nesnesi durumuna getirdikten sonra dindeki ve Hegel metafiziğindeki yanılsamaları ayıklayarak antropolojik materyalizmine devam eder. Feuerbach hocası Hegel'in idealizmini reddetse de, Hegel kendi felsefi sisteminin uyaranı olmuştur. Hegel'in dine pragmatik yorumlar getirmesi, insanın dini günlük yaşamına indirgemesi gerekir şeklindeki düşünceleri Feuerbach'ı etkilemiştir. Hegel'e göre, "doğa yalnızca mutlak düşünceye bir "yabancılaşmadan" veya düşüncenin yozlaşmasından ibaretti." (Engels 2015, s. 18). Feuerbach'a göre, doğa ve insan gerçekliğin özüdür, dinsel tasarımlarımızdaki kutsal varlıklar yalnızca insani özün yansımalarıdır. Böylece Hegel'deki mutlak ruh, Feuerbach'da somut insan olur. Feuerbach'ın arkasından gelen Marx'da "İnsanın en yüksek özü insandır" (Marx, Engels 2019, s. 19). diyerek Feuerbach'ı güçlendirir.

Hegel'e göre, insanın yaşadığı somut alemden gözünü soyut aleme çevirmesi yabancılaşmasına neden olmaktadır, insanın bu durumdan kurtulması kendi niteliklerinin farkına vararak özgürlüğünü elde etmesi ile gerçekleşebilir. Feuerbach'da Hegel'deki bu tanımı kendi felsefesine uyarlar, dinin aktive edici gücünü imgelem olarak görür, çünkü imgelemin insanın algısına dokunan bir yaptırım gücü vardır.

Schleimacher'de dinin özüne sezgi ve duyguyu yerleştirir. Feuerbach daha sonra teolojiyi irdeleyerek antropomorfik bir usla yanlışlar.

"Hegelci felsefe ters idealizmdir. Spinozacı felsefenin teolojik materyalizm olması gibi O ayrıca teolojik idealizmdir. O egonun özünü egodan ayrı, ondan ayrılmış ve cisim olarak objeleştirilmiş Tanrı olarak atamıştır." (Feuerbach 2018, s. 62). Feuerbach'a göre, Hegelci Tanrı'nın özü kutsal hale getirilmiş düşüncedir ve insanı kendi özünden uzaklaştırıp dönüştürür. Teoloji insani belirlenimleri kutsala çevirirse, mutlak felsefe de aynı çeviriyi kendisi için kullanır. Feuerbach'a göre:

> *"Hegel'in dünya dışı "mutlak düşünce", "mantıksal kategorilerin öncelliği", kavramı dünya üstü bir yaratıcının varlığına dair doğaüstü bir inancın kalıcılığından başka bir şey değildir; duyu organlarımızla algılanabilen maddesel dünyamız tek gerçekliktir." (Engels 2015, s. 27.)*

Bu yorum Feuerbach'ın materyalizme geçişinin kanıtıdır, Hegelci idealizmin tersine dönüp materyalizm olmasıdır. Materyalizm Feuerbach'a göre insanın niteliklerinin dayanağıdır, Hegel ise kutsal olanı temel almıştır. "Materyalizm doğayı yegane gerçeklik olarak görürken Hegelci sisteme göre doğa yalnızca mutlak düşünceye bir 'yabancılaşmadan' veya düşüncenin yozlaşmasından ibaretti." (Engels 2015, s. 18). Engels'e göre Feuerbach'ın materyalizmi öncelemesi, 1844'ten sonra Alman düşüncesinde salgın hale gelen "sosyalizmin' tetikleyicisi olmuştur. Marx'ın Feuerbach'a hayranlığını dile getirdiği bir mektupta: "Bilerek mi yaptınız bilmiyorum ama, siz sosyalizme felsefi bir temel sağladınız." (Rosen 2012, s. 414). İfadesi bunun kanıtıdır.

2.2.4 Friedrich Schleimacher (1768-1834)

Feuerbach'ı etkileyen bir diğer filozof Schleimacher, 1768'de Breslau'da doğdu, daha sonra Morava Kardeşliği'nde eğitim gördü. Hıristiyanlığı bazı yönlerden hatalı bulsa da, ilerleyen zamanlarda teoloji eğitimi için Halle'ye gitti, orada tanrıbilimden çok Spinoza ve Kant'ı inceledi. "1790'da Berlin'de sınavlarını verdi ve bir aile öğretmenliği görevini üstlendi. Daha sonra 1794'ten, 1795'in sonuna dek Frankfurt an der Order yakınlarında Landsberg'de papazlık yaptı ve 1796'dan 1802'ye dek Berlin'de dinsel bir görevde bulundu." (Copleston 2010, s. 169-176). Schleimacher'in yaşadığı dönem Almanya'nın romantikleşmeye başladığı bir çağdır, duygu ve sezgi aklın önüne geçmiş, dönemin entelektüel kesimi bu akımın etkisinde kalmıştır. Schleimacher o dönem "romantikler

çevresi ile, özellikle Friedrich Schlegel ile ilişki içindeydi. Bütünlüğe yönelik genel romantik ilgiyi paylaşıyor ve spinoza için derin duygudaşlık taşıyordu." (Copleston 2010, s. 170).

Schleimacher'in *"The Christian Faith"* eseri bu düşünce karışıklığına damgasını vurmuştur. O, tanrının gerçekliğini kabullenmiş ve bu gerçekliğin insanın edimlerinde kendini saklı tuttuğuna inanmıştı. Schleimacher'in amacı, akılla birlikte gönül doygunluğunu verecek bir hakikate varmaktı, bu düşünceleri onu Modern Protestanlığın öncüsü, vahiy ve us'u uzlaştırmaya çalışması da onu döneminin en büyük teoloğu yapar. Feuerbach, Berlin'e geldiğinde Hegel'den başka Schleimacher'den de dersler almıştı, bundan dolayı Protestanlık üzerine olan düşüncelerinde Schleimacher'in etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Feuerbach'ın Tanrı'nın zihnini insanın zihni olarak görmesi, Schleimacher'in yapıtında görülen ana yönelimdir. Schleimacher'de bir yanda Doğa, diğer yanda Tin vardır ama bu düalizm hiçbir koşula bağlı değildir kendi başına var olur.

Schleimacher din duygudur derken, Feuerbach dolaysız öz bilinci insan zihninin rüyası olarak görür. Bu tanımında Freud'un rüya çözümlemelerinin etkileri vardır. Feuerbach, dinsel bilinçte oluşan bu yanılsamanın nedenini teolojinin biçimlendirmesi olarak görür ve bu amaçla en önemli eseri "Hıristiyanlığın Özü" nde insani ve tanrısal özün benzerliklerini ve yüklemlerin farklı kabul edildiğinde ortaya çıkan zıtlıkları ifade eder. Leuba, dinsel bilince dair şöyle der ;

> "*Tanrı bilinmez, anlaşılmaz, kendinden yararlanılır; bazen et getiren kişi olarak, bazen moral destek, bazen arkadaş, bazen de bir sevgi nesnesi olarak. Eğer yararlı olduğu görülürse, dinsel bilinç daha fazlasını sormaz. Tanrı gerçekten var mıdır? Nasıl vardır? Tanrı nedir? Gibi sorular bu bağlamda onu hiç ilgilendirmez. Son tahlilde, dinin temelinde Tanrı değil yaşam; daha fazla yaşam, daha geniş, daha zengin, daha tatmin edici bir yaşam vardır. Gelişimin her aşamasındaki dinsel dürtü yaşam sevgisidir." (James 2017, s. 514-515).*

Leuba, bu anlamda dinsel bilincin bir yanılsamadan çok doğru veya yanlış bir işleve sahip olduğunu söyler. Bender'e göre de "Tanrının soruşturulması, dünyanın başlangıcının ve amacının araştırılması din değildir; din, insanın soruşturulmasıdır. Yaşama dair bütün dinsel görüşler insan merkezlidir." (James 2017, s. 515). Bender'in de Feuerbach gibi dini bilincin merkezine insanı koyduğu görülür.

Schleimacher, dinsel bilince dair olan sonsuza bağımlılık duygusunu Tanrıya bağımlılık olarak alır, Feuerbach ise bu bağımlılığı Doğa olarak açıklar. İnsan sadece tanrısallığını hissettiren doğaya bağımlıdır. Feuerbach, Schleimacher'in Tanrı'ya bağlılık duygusunu alır ama gerçek olanın doğa ve insan bağlılığı olduğunu açıklar. Barth, *"Christianity"* de "Feuerbach dinin insan-merkezli biçimini doğru bir şekilde analiz etmiştir, bunlar modern liberalizmin babası Friedrich Schleimacher'den neşet eden şeyleri içermektedir" (Geisler 2002, s. 243- 246). demiştir. Barth, Feuerbach'ın teolojik antropolojisindeki insan tanrısını liberal teolojinin etkisi olarak alır. Joahim Wach'a göre 19. yüzyılın idealist düşünürlerinin dünyayı algılama şekli insan bilincinin bir görüngüsüydü, Schleimacher ve Feuerbach'ın ardılları da bu tasarımı sürdürdüler.

Feuerbach Schleimacher'den etkilense de çıkarımları farklıdır. Feuerbach' ta Tanrının yerini insan almıştır ve Schleimacher'in ontolojik argümanı onda teolojik antropolojiye dönüşmüştür, ayrıca Schleimacher'in Tanrısal bağlılığını ve Pietizmi reddetmiştir. Feuerbach, Tanrıya yöneltilen önceliği insanın varlığına indirger.

Feuerbach'ın felsefesinin biçimlenmesinde etkili olan filozoflardan en önemlilerini gördük. Feuerbach, bu düşünürlerden kendini yakın hissettiği fikirleri alıp kendince harmanlamış ve kendi felsefesini oluşturmuştur ve bu felsefe onu diğerlerinden oldukça farklı bir alana antropolojizme yöneltmiş, hümanist teoloji görüşleriyle ün kazanmıştır.

3. İNSANIN TÜR DOĞASI

İnsan, yeryüzündeki canlılar içinde bilinç sahibi tek varlık olarak diğer canlılardan ayrılır üstünlüğünü korur. Bu bilinç durumu insanın özüdür ve diğer insanlarla birlikteliğinin sonucu olarak bir kültür oluşturmasına imkan tanır. Oysa hayvanın bir kültürü yoktur, çünkü bilinç sahibi olmadığı için sonraki nesillere aktarma özelliği oluşmaz, sahip olduğu niteliklerin de ayrımına varamaz. "Dar, kesin anlamda bilinç, sadece bir özün kendi cinsini, varlığını kendi nesnesi yaptığı yerdedir. Hayvanın nesnesi birey olarak kendisidir -bu yüzden benlik duygusuna sahiptir- ama cins olarak değil; bu nedenle onda adını *bilmek'ten* alan bilinç noksandır." (Feuerbach 2008, s. 36).

> *"Bu yüzden hayvanın sadece tek, insanın iki yaşamı vardır: Hayvanda iç yaşam dış yaşamla birdir; insanın bir iç ve bir dış yaşamı vardır. İnsanın iç yaşamı kendi cinsiyle, kendi özüyle ilişki içindeki yaşamdır. İnsan düşünür, yani evirir (konversiert), kendisiyle konuşur. Hayvan kendi dışında başka bir birey olmaksızın bir cins- işlevini yerine getiremez; oysa insan başka biri olmaksızın cinsin düşünme, konuşma işlevini -zira düşünme ve konuşma cinsin gerçek işlevleridir- yerine getirebilir; insan kendidir, aynı zamanda Ben ve Sen'dir; o kendini başkasının yerine koyabilir, yalnız bireyselliği değil cinsi, özü kendi nesnesi olduğu içindir bu."(Feuerbach 2008,. s.36.)*

Feuerbach, insanın bu özünü dinin çıkış noktası olarak alır. Özü itibarıyla sınırlı bir alana sahip olan hayvan bu alanın dışına çıkacak bir bilince sahip değildir, bu nedenle hareketinin odak noktasını güdüler alır. Bilinç ise sınırsızdır ve kendini insanın doğasında gösterir. Feuerbach için, insandaki bu özü oluşturan üçlük akıl, irade ve kalp'tir, bu da tanrısal üçlüğün karşılığı olur (baba, oğul ve kutsal ruh). İnsanın varolma amacını belirleyen güçler tanrıyı da belirler. Feuerbach bu güçlerin insanı belirlemediğini zaten neyse o olduğunu yani özünü içerdiğini belirtir. Ayrıca insanın bu gizil güçlerini yadsımasının doğasına uymayacağını çünkü onlarsız insanın var olamayacağını ifade eder.

Feuerbach'a göre, insanın özbilinci kendini nesnede açığa çıkartır ve kendini bilmesini sağlar. Kendini bilme hakiki özün tanrısal yanıdır, çünkü bilincin dışa yansıması bize ait bir özün yetkinliğidir ve insanın bundan haz alması varlığından hoşnut kalmasıdır. Bacon, "Varlığa layık olan her şey bilime de layıktır" (Feuerbach 2008, s. 41). der. Ancak varlığın bir güç olarak onaylanma şerefi bilince ait olur çünkü kendi sonsuzluğunu içinde taşır, bu nedenle insani her öz sonsuzdur ve sonsuz olan tanrısını

da içinde taşır. Hayvanın özü ise sınırlıdır, ihtiyacını karşılamaktan öteye gitmez. Feuerbach'a göre, insanın sonsuzluğu yetilerinde düşünerek, hissederek, duyumsayarak ve aklederek nesneleşir ve kendini gerçekleştirir. Tanrısal olanı algılama şekli de insanın kendinden kattığı özün abartılmış nesnesi olur. "İstemek, duyumsamak, düşünmek, varlıklar, gerçeklikler -bütün bunlar birer yetkinlik olduğu için akılla akıl, duyguyla duyguyu, iradeyle iradeyi sınırlı, sonlu, fani, geçici bir güç olarak duyumsamamız ve algılamamız mümkün değildir." (Feuerbach 2008, s. 40).

Kendi kendinin nesnesi olan şey yetkinliğinin farkında olur özünü kavrar ve sınırlar kalkar, çünkü bilinç sahibi biri için kendi yetilerini aza indirgemek olanaksızdır, en yetkin güce sahip bilinç buna izin vermez, bu onun zorunlu yapısındadır. Feuerbach'a göre, insanın kendini sınırlaması algılama hatasıdır, bu yanılgıdan kurtulması idrak yeteneğine bağlıdır. İnsan kendini ne kadar sonlu hissetse de cinsinin özelliği sonsuzluktur, ama insan bu durumu yadsır ve kendi sınırlılığını cinse yükler, içinde bulunduğu karmaşık durumu "Kavrayamadığım şeyi başkaları da kavrayamaz; niye daha fazla ilgileneyim ki?" (Feuerbach 2008, s. 41). diyerek rahatlar. Feuerbach bu durumu oldukça gülünç bulur, ona göre her öz sonsuzluğunu, gücünü, tanrısını içinde taşır ve anlama yetisinde kendini gösterir.

Althusser'e göre, Feuerbach insandan bahsettiğinde, "insan bireyinden değil, insan türünden söz eder. İnsanın özü, insan türünün özüdür. Bu son derece önemlidir, çünkü *Marx'ın Feuerbach'tan kopuşu, insan türü* izleğinde gerçekleşecektir…Türün özü bireyin mutlak özüdür." (Althusser 2010, s. 233). Bireysellik, Feuerbach'ın materyalizminde gerçek ve varoluşun temel sınırıdır, bu anlamda insan özünün sınırlanması bir yanılsamanın sonucudur. İnsanın kendi sınırlarını farketmesi türün üstünlüğünü kendi bilincinde nesne olarak alması sonucudur Kendi sonluluğunu türün sonluluğu olarak görürse, bu hayali durumu ona inandıran yanılsama sonucudur ve bu da bireyin ilgisizliğine , kibrine ve miskinliğine bağlanır. Mircea Eliade'a göre:

> *"Tarih boyunca insanlar, farklı sosyal, ekonomik, fiziki ortamlarda kutsal tecrübesi yaşamışlardır. İnsanın, ziraat, madencilik vs. gibi yeni teknik keşifler yapması neticesinde yeni zihinsel sentezler ya da başka bir ifadeyle Kosmosa ilişkin yeni tasavvurlar ortaya çıkmıştır. Her büyük keşif insana daha önce elde etmesi mümkün olmayan yeni tecrübelerin, yeni kozmik plan ve ritimlerin kapılarını açarak onun zihinsel durumunu değiştirmiştir." (Adıbelli 2011, s. 182).*

Buna bağlı olarak insanlar evrenin genel düzeniyle ilgili yeni düşünceler oluşturmuşlardır. Eliade en yetkin duygu olarak dindarlığı alır ama hiçbir dini gelenekle ilişki kurmaz. Feuerbach'a göre, duygu insanın içindeki tanrıdır ve kendi kutsallığını özünde taşır, bu nedenle insanın içinde taşıdığı yetiden kaçarak kendi dışında var saydığı başka bir güce bağlanması kendini aldatması olur. İnsan gerçek özünü ne kadar yadsısa da bu niteliklerin yansıması tanrısında ortaya çıkar, çünkü insan sadece kendine benzer özleri düşünebilir, kendi kalbi, kendi zihni, kendi davranışları, arzuları, sevgisi tanrısında açığa çıkar. Spinoza'ya göre "Hiçbir şey kendi doğasından gelenden başka bir şeyi yapamaz. Etkinliğini özü ya da doğası belirler. Güç ya da 'çaba', ki bir şey yaptığını onunla yapar ya da yapmaya çabaladığını onunla yapmaya çabalar, öyle ise onun özü ile özdeştir" (Copleston 2013, s. 43). Spinoza, insanın varolmasını sürdürürken kendini korumaya aldığını, aynı zamanda edimsel özünü güçlendirme çabası içinde olduğunu söyler ve bunu bilinçli itki olarak görür, bu da Feuerbach' daki istemenin karşılığıdır. Bu isteme, insanın tüm noksanlığını gidermek için sahip olmak istediklerinin bilinçte yansımasıdır, bu yansıma Spinoza ve Feuerbach için insandaki haz durumudur.

İnsanın bilinci kendini başka bir insanla etkileşiminde ortaya koyar ve düşünceler oluşturur. Başka insanların varlığının gerçekliği benim varlığımı da doğrular. Feuerbach'a göre, "insanın gerçekliği sadece onun objesinin gerçekliğine dayanır. Eger hiçbir şeye sahip değilsen sen bir hiçsin." (Feuerbach 2018, s. 84). İnsan, imgelemlerini objeye yerleştirir ve kavramsallaştırarak kendi için duyumsal hale getirir. Soyut olan ne kadar gerçekliğe indirgense de bu bireysel ve ona ait gerçeklik olur, oysa hakikati veren insanın varlığıdır, somut olandır, zaman ve mekanda oluşan düşüncedir, akıldır çünkü gerçekliğin yasaları böyle oluşur. İnsan diğer türlü fantastik alanda dolaşır durur, bu da onu gerçek insan yapmaz.

Feuerbach, hiçbir özü diğerine üstün kılmayan, insanın insanla tek olma durumunu insanın bilinç-dışı bir davranışı olarak alır ve öz-bilinç olarak kavramsallaştırır. İnsanın ilkelliğinin duygu doğasında objeleşen bu bilinç hali, insanın kendini yine kendisinde objeleştirerek tanımasıdır. Feuerbach'ın "Hristiyanlığın Özü" isimli kitabına ilk olarak *"Kendini Tanı" (Bil)* ismini düşünmesi bunu daha net bize açıklar. Sartre'a göre "Bütün insanlara özgü (has) ortak bir öz vardır; bu değişmez özün adı *insan doğası'*dır." (Sartre 1985, s. 8).

Feuerbach, insan doğasının özünü dinin özü olarak görür. Bu öz soyuttur ve tanrı kavramıyla kendini öz-bilinçte açığa çıkarır. Feuerbach, öz-bilinçle dinsel-bilincin gelişiminin birlikte oluştuğunu ve insan bilinci geliştikçe yetkinlikleri arttıkça tanrıdan isteklerinin de azalacağını, tanrıtanımaz olacağını belirtir. Bu durum Hegel'in "Tinin Fenomenolojisi" kitabındaki "mutsuz bilinç" kavramıyla benzerlik gösterir. Hegel'deki bu bilinç durumunda görünür dünya yadsınırken, görünmez olan dünya sabitlenir. Bilinçteki bu öz-ayrımla mutsuz bilinçten gerçek bir bilince erişilebileceğini söyler. Feuerbach, Hegel'deki bu ikiliğin tek bir bilinçte birleşme sürecini, insanın kendi türüne yansıtıp nesneleştirdiği ötekiyi yine kendisinin farkına varması olarak diyalekleştirir ve şöyle der;

> *"İlkinde insan kendi öz- kavramını alır ve onu başka bir varlıkta, örneğin Tanrı'da, 'nesneleştirir'. İkinci aşamada, insan kendini kendi yaratımı olmasına rağmen bu Ötekisine bağlı olarak görür. Böylece din, basitçe insanın diğer bir varlıkla bağlantıda olduğu bir tür bilinç çeşidi değildir. Fakat o, insanın kendini Ötekisinden daha aşağı gördüğü bilincin formudur." (Feuerbach 2018, s. 11-12).*

Feuerbach'ın açığa çıkardığı şey, tanrının özünün dinsel olarak tartışılmasını insanın doğasındaki gizemin şekli olarak görmesidir ve bu gizemler çözüldüğünde insanın yaşamı daha da güçlenecektir.

İnsanın sınırlı bir özne olarak sınırsız bir varlığın niteliklerine sahip olması savları ne kadar uygundur? Feuerbach bu savları, erkek ya da kadın bireyler olarak değil aksine bütün bir insan türü olarak anlamamız gerektiğini öne sürer. " Dinin ve teolojinin gerçek objesi bizim 'türümüzün karakteri' ya da 'türümüzün varlığı'dır çünkü insan türü bir bütün olarak sonsuzdur" (Feuerbach 2018, s. 13). Feuerbach, insan türünün sınırsızlığını apriori anlamda ele alır, bu sınırsızlığının tür içinde gerçekleştiğini ve doğa insana bu yetkiyi verdiği için sonsuzluğa sahip olduğunu söyler, sonluluk sadece tek olan için geçerlidir. Feuerbach'a göre, "Yalnızca kendi için yalnız insan insanın özünü ne kendinde ahlaki bir varlık olarak ne de kendinde düşünen bir varlık olarak bulundurur. İnsanın özü yalnızca insanın topluluğu ve birliğinde insanla içerir. Ancak o, ben ve senin arasındaki farkın gerçekliğine dayanan bir birliktir." (Feuerbach 2018, s. 95). Feuerbach bu birliği insanın insandaki tanrısı olarak açıklar. İnsanın özü kutsal akıl, irade ve sevgi birliğinin nesneyle kurulan ilişkisinde gerçekliğine kavuşur.

Materyalist olan Feuerbach, doğayı ve insanı gerçeklik olarak alırken, Hegel'e göre, "doğa yalnızca mutlak düşünceye bir "yabancılaşmadan" veya düşüncenin yozlaşmasından ibaretti. Her durumda, düşünme ve ürünü düşünce asal olan ise doğa sadece onun türevidir, düşünce tenezzül ederse var olabilir." (Engels 2015, s. 18). Feuerbach, "Hıristiyanlığın Özü" nü yayınlayarak Hegel'deki bu çelişkili durumu yerle bir eder ve materyalizmi en üste konumlandırır, çünkü ona göre insanın özünün temeli materyalizmdir. Doğa ve insan dışında ne varsa parçalanıp atılmıştı, dindeki tasarımların boş hayaller olduğu gösterilmişti. Bu heyecan dalgası o dönemde yaşayan filozofları özellikle Marx ve Engels'i Feuerbachcı yapmıştı. O etkiyle Marx, "Kutsal Aile" kitabını yazmıştır. Feuerbach'ın özgürlüğün temeline 'sevgi' yi koyması ve bunu edebi bir dille anlatması etkiyi artırmıştır. Feuerbach için önemli olan, insanların birbiriyle ilişkisinden çok bu ilişkiden ortaya çıkacak yeni bir din algılayışıdır, bu nedenle sevginin bir araya getirdiği her ilişkinin bir din olacağını savunur. İlerleyen bölümlerde bu konu daha detaylı anlatılacaktır.

İnsan eyleme geçmeden önce düşünmek zorundadır ve düşünme şekli yaşadığı ortama göre şekillenir. Engels'e göre, dinler ilkel zamanlarda yaşayan insanların hayat koşullarında ortaya çıkan yanlış ve sıradan düşüncelerdi. İnsanların sınırlı topluluklarında içlerinde yeşerttiği tanrılar uzaklara ulaşamıyordu, uzaktaki tanrılar da uzaklara egemendi. Küçük kabileler yok olunca tanrılar da yok oluyordu. Hıristiyanlık, dünyaya gelmek için biraz daha beklemek zorundaydı, doğduğunda ise "Genel olarak Doğu, özel olarak Musevi teolojisi ve basitçe Yunan, özel olarak Stoacı felsefenin bir karışımıydı." (Engels 2015, s. 64). Engels'e göre, Feuerbach sadece Hıristiyanlığı incelemiş ve insanın yansıması olarak gördüğü tanrısının fazla soyut olduğunu, temelinde kabile kültürlerinin tanrılarının özünü verdiğini belirtir, yansıtan insanı da gerçek olarak görmez, sadece düşsel tasarıdır o, bu nedenle Feuerbach'ı fazla soyut kaldığı için eleştirir.

Amerikan mistiklerinden *Thompson Lake Harris, "İnsanın İçindeki Tanrı Soluğu" (God's Breath in Man)* isimli kitabında: "Ahıma, çağrıma kulağını kapama; iniltilerim senden gizli değil: yüreğim çarpıyor, gücüm tükeniyor; kemiklerim eridi gün boyu inlemekten; geyik akarsuları nasıl özlerse, canım da seni öyle özler, ey Tanrı." (James 2017, s. 22). diyerek tanrıya insani nitelikler yükler, bu da Feuerbach'ın argümanının destekler görünür, kitabın adı da zaten içeriği vermektedir. Harris'deki bu betimlemeyi,

pragmatizmin öncüsü William James, dindeki 'solunum sapması' olarak görür. İncil'de de solunum zorluklarıyla ilgili sözlere sıkça rastlandığını ve genel olarak dini terbiyede soluk alıp vermenin önemli olduğunu belirtir. Tıbbi materyalizm de, insanın dinsel inanç durumlarının kaynağını bedensel olarak görülür. Leuba ise, insanların tanrıları sadece kendi çıkarları doğrultusunda önemsediklerini öne sürer, fayda varsa tanrı da vardır, diğer türlü tanrı insanların umurlarında değildir. Leuba, dinin ne yönden bakılırsa bakılsın faydacı bir yönü olduğunu ve bu yüzden geçici olmadığını düşünür. Buna karşın Mausley, doğaüstü dinin anlamsızlığını ortaya koyar. "Neden doğanın işlerini her zaman kusursuz bir akla yaptırdığımıza inanırız? Belki de doğa, kusurlu bir aklı bazı amaçlar için daha uygun görüyordur." (James 2017, s. 29).

Mausley, inancın nerden geldiğini pek önemsemez, ona göre dinin ölçütü onun nasıl bütünsel bir işleve sahip olduğudur. Dinsel deneyim de bilinçli olmalıdır, diğer türlü ilahi olanla şeytani olanın ayrımına varmanın zorlaşacağını ileri sürer. Dinin bir tarafında insan diğer tarafında tanrı vardır. İnsanın, ibadet ve teslimiyet içinde tanrıya yaklaşması kendi içinde hissettiği eksikliğin sonucudur. Bu insanın tek başına gerçekleştirdiği bir eylemdir, doğrudan tanrıya yönelen bir ilişkidir ve inandığı kutsalla gerçekleştirdiği deneyimdir. Whitehead'a göre din "yalnızlıktır", ona göre Tanrı, "huzurunda alçalınan bir varlık değil, acıları paylaşan bir dosttur." (Whitehead 2019, s. 31). Emerson'a göre, insan içindeki adalet kadar tanrısallaşır, böylelikle tanrısal yüceliklere o ölçüde sahip olur. Kozmosdaki bu düzen tek bir ruhtan çıkar ve evrene yayılır, insan da bu ruhu içinde barındırır, bu anlamda olsun veya olmasın ruhta tanrısallık hissediliyorsa tanrısal bakılabilir.

James, dinsel ruhun adlandırmayla açık hale geleceğini, insan öyle hissediyorsa bu şüphesiz dinsel ruhun ateşi olarak eylemlerinde kendini ifşa edeceğini söyler. Din duygusu, insanın yaşamında ona güç kazandıran artı bir durumdur. İnsan kendini kötü hissettiği durumlarda din, insanın iç dünyasına çekilip orda sorunlarına çözüm bulacağı bir özgürlük alanı yaratır. Havelock Ellis'de, dini özgürleşme olarak alır.

Kant, dinin nesnelerini duyusal içerikleri olmadığı için bilgi nesneleri olarak görmez, dolayısıyla 'tanrı', 'ruh', 'ölümsüzlük' kavramlarını anlamsız bulur, ama sanki bunlar şey karşılığında oluşacak eyleme alan sağlar, böylece zihnimizde oluşan inanç nesnesi kendini bütün gücüyle varmış gibi algılatır, bu zihin olgusu insanın özünün bir

özelliğidir ve gücünü inanmaktan alır. Böylece yaşadığımız dünyada varolmak için sadece havaya suya değil, iyiliğe, güzelliğe, adalete de ihtiyaç duyarız. Kant'a göre akıl sahibi insan araç olarak değil amaç olarak vardır. Ona göre, "insan kendi öz varoluşunu zorunlu olarak böyle tasarımlar; bu bakımdan da bu ilke insan eylemlerinin öznel ilkesidir." (Kant 2015, s. 46).

Hume, inancın nesnelerini izlenimden türeyen canlı ve güçlü tasarımlar olarak görür. Hume'a göre, tasarım izlenimin yerine geçtiğinde kendi gerçekliğini sanki varmış gibi algılatır ve inanca canlılık katar. İnsan doğasının zayıflığını safdillik olarak gören Hume, başkalarının tanıklığına duyulan güven sonucu deneye ne kadar ters olsalar da doğaüstü metafizik söylemlere inanma konusunda insanlar arasında ciddi bir eğilimin olduğunu söyler.

Mill'in dine yaklaşımı da Spinoza, Bayle ve Hume gibi kuşkucu ve eleştireldir. Mill, dini gerekçelerle insanlara yapılan baskının karşısında, toplumsal hoşgörüden yanadır, argümanları, çağdaşları Strauss ve Feuerbach'la benzerlik göstermesi ve eleştirel bir tavır sergilemesi açısından önemlidir.

Leuba'ya göre, insanlar günahtan kaynaklanan ağırlığın altında hafifleme ihtiyacı hisseder ve bu duyguyu arzuya dönüştürme eğilimi içine girer, örneğin sakat bir insanın sakatlara yardım etmesi ve bundan haz duyması gibi. Amerikali pragmatist filozof Charles Sanders Peierce'e göre, aktif durumdaki düşüncenin ulaşmak isteyeceği tek içsel gerilim düşüncenin durulmasıdır. İnsan aradığı huzuru kendini adadığı inançta bulursa bu onun güven alanını oluşturur ve eylemleri de ona göre belirlenir .Descartes'e göre, insanın özü yalnızca bilinçte, akılda açığa çıkar ve bu alanda kalındığı sürece veriler güvenilir olur.

İnsan özü gereği içindeki tanrısallıkla uyum içinde olmayı başarır, inançlarını eylemleriyle ilişki içine sokar, bunlar dinin en temel şeyleri olarak kurban ve dua da kendini gösterir. Eski çağlardan beri tanrılara kurban sunulması bir gelenek haline gelmiştir. Tanrı'yla kurulan ilişki biçimlerinden bir tanesi de dinin özünü oluşturan duadır. William James'e göre:

> *"Dua eylem halindeki dindir; yani dua gerçek dindir. Din olgusunu tamamen ahlaki veya estetik duygu gibi ona benzer veya yakın olgulardan ayıran şey budur. Hayat bulduğu ilkeye tutunarak kendini korumaya çalışan zihnin hayati eylemi olmasa din bir hiçtir." (James 2017, s. 475).*

James, duanın içselliği ve ruhun coşkusu dinin özünü oluşturur, diğer türlü bir dinden söz edemeyiz der. Buradaki ruhsal enerji maddi alanda karşılığını bulur, yeni bir haz olarak başkalarıyla ilişkide, ya da kutsal ve yüce olanla birlikteliğin, güvenliğin , huzurun, sevginin temelini oluşturur. İster ilkel dönemlerde olsun ister gelişmiş bir zihnin ürünü olsun, inanılan doğaüstü güç hepsinde ortaktır, inanç kişiseldir ve bireyin endişeleri temelinde tanrıyla ilişki içindedir. Schopenhauer'e göre, bütün dinlerin en büyük gizemi, insanların metafiziğe olan ihtiyacının gücünü fark etmeleri ve bu ihtiyacı giderecek bilginin kendilerinde olduğuna inandırmalarıdır. Buna bir kez inanan insan geri dönülemez bir yola girmiştir artık.

3.1Tanrıların Özü

Tanrılar, insanların dileyen, isteyen, tasarımlayan yapılarında onların bu isteklerini yerine getirerek var olurlar. İsteklerin başarıya ulaşması tanrıları insanın gözünde güçlü bir konuma yükseltirken, insanı da kendi içinde yükseltir. "Dilek, tanrıların ilk-görünmesidir. Dileklerin doğduğu yerde tanrılar görünür, hatta meydana gelir." (Feuerbach 2015, s. 41). Dilek , tanrıların öfkesini dindirmek için insanların korku dolu yakarışlarının, düşüncede tasarımlananın şükran duygularında nesnel hale gelmesidir. Dileklerin karşılığını bulması, düşüncenin tamamlanması sonucu insanın tatminliği ve sızlanmalarının bitmesidir. Aristoteles'e göre Hesiodos, varolanları harekete geçiren ilk nedeni açıklayan ilk araştırıcıdır. Hesiodos bu konuda şöyle der:

> *" Her şeyden önce Khaos oluştu, ve sonra*
> *Bağrı-geniş Gaia,…*
> *Ve de Eros, tüm ölümsüzlerin en seçkini," (Aristoteles 2016, s. 23).*

Homeros'ta çok kullanılan 'teleo' sözcüğü karşımıza tanrısal idare olarak çıkar ve Greklerin isteklerinin yerine getirilmesinin yanı sıra tanrıların kendi isteklerini de yansıtır. "insan tasarlar, Zeus başka türlü tamamlar." (Feuerbach 2015, s. 30). cümlesi bunun göstergesidir. Ayrıca, insanlar tanrıları tasarlarken kendi varlıklarında bulunan isteyen, emreden, bencil ve kibirli durumları onlara yansıtırlar, böylece insani belirlenimler tanrısal üstünlükler olur. Artık karşımızda kafa sallayan, duyan, dinleyen, öfkelenen, öç alan, cevap veren, bahşeden, esirgeyen, koruyan, hayır dileyen, haz veren, sevindiren, güldüren, huzur veren, selamet esenlik veren tanrılar görünür. Tanrıların ortaya çıkması insani dileklerin sonucudur ve bu dilekler başarıya ulaştıkça insanın

içinde kök salarlar. Tanrılar artık günlük yaşamın bir parçası olurlar, onlarsız iş görülmez onların onayı olmadan hareket edilmez. İnsanın korkuları tanrısal güçle güvenle aşılır, insan kendini aciz görür, gücün ne olduğunu bilir ama kendine yakıştırmaz, küçük bir çocuk gibi çaresiz hisseder korunmaya ihtiyaç duyar, bildikleri bilmedikleri karşısında zayıflar, canlılığını kaybeder ama bir yandan da içindeki dileklerin ateşi bu canlılığı geri verir çünkü duyumsadığı acı çekmek, özlem duymak, sevinmek, iyilikle donanmak, sağlıklı olmak gibi derinde hissettiği tasarımlar içinde barındırdığı özle kendini gerçekler. Bu tasarım;

> "*insanın çıkarlarına kök salmış, dileklerin büyülü çevresine sürülmüş, kendini sevmenin gücü tarafından, yeryüzünün taşı kendine çekmesi gibi, hemen hemen aynı güçle çekilmiş ve sıkıca tutulmuş bir tasarımdır; böyle bir tasarım, özgür olmayan, kuşku duyulmayan, doğrudan doğruya kendi kendini sınayan ve geçerli olan, kanıta ihtiyacı olmayan, kendine yeten, kendi içinde bahtiyar olan bir tasarımdır ve adı da tanrıdır." (Feuerbach 2015, s. 49).*

Tanrı, öz bakımından düşünülmüş ve inanılmış bir dileğin nesnesidir, aklın ya da aklın ürünlerinin bir nesnesi değildir. Dinsel inancın kaynağı da dilektir. Dilemek bir bakıma istenen şeyi kendi doğasında var etmek, onu canlandırmak ve hakkında bir fikre varmaktır. İnsan dilediği şeye aynı zamanda inanması gerekir, ancak umudu olduğu sürece tanrı da olur ve beklentiler kendini gerçekler. Tanrının beklentileri kendini insanın beklentilerinde ortaya koyar, dilek, inanç, umut, söz, itaat, güven, sabır bu birlikteliğin ilkeleri olur ve birinin dışlanması bu bağın kopması için yeterli hale gelir.

İstemek, tanrının hiçlikten yaratmasıdır, oysa insan hiçbir şey yaratamaz ama düşünür ancak arzularının hedefe ulaştığı yerde tanrısal irade bakıyor olacaktır, insanın kendi içinden dışarı taşıp tekrar kendisine yönelen bir irade olarak. Feuerbach'a göre, tanrının belirlenimleri insani belirlenimlerin doğasıyla aynıdır, birbirine zıt gibi görünen ama aynı özü paylaşan bir doğa. Spinoza bu konuda şöyle der: "Tanrının insanlar için sevgisi ve anlığın Tanrıya doğru anlaksal sevgisi bir ve aynı şeydir." (Copleston 2013, s. 49). Bu da insanın kendi özgünlüğünde, yüceliğinde tanrıya yönelttiği sevgidir. İnsan önce kendini düşünür, refahını, mutluluğunu sağlamak için çevresinde ne varsa kullanır, işini kolaylaştıracak ne varsa hizmetine alır ve bir kültür oluşturur, inanç da bu kültürün bir ürünüdür, zayıflıklarını, eksikliklerini, tutkularını doyuracağı kendinden üstün bir varlık onun refah alanıdır. Feuerbach şöyle der; "İnsan, kültürünü tanrılara borçludur; evet! Ama bu tanrılar boşinancın tanrıları değildir; bu tanrılar, insanların sabırsız, devrimci

dilekleridir, isteklerini tanrılar gibi aynı kolaylıkla ve duraksamadan gerçekleştirme dilekleridir." (Feuerbach 2015, s. 63). Çünkü gerçekte farkında olmadığı bir tanrılaşma, tanrı olma isteğidir ve dileğin koşuludur. Bu istek kendini hayallerde ve tasarımlarda gerçekleştirir çünkü insan özü itibariyle sınırlı olduğunun farkındadır, sınırsızlığı tasarımlarına yükler, elinde olan sadece sonsuza bir yakarış ve onu gerçekleşme ihtimaline olan inanç, gerçekte yüzleşemediği özünün diğer yarısıdır.

> *"Bu yüzden tanrı esas olarak insanın içindeki, karşıtı tarafından kurtarılmış bir insan- olmayandan başka bir şey değildir, başka bir varlık değildir, sadece insanın noksan olan öteki yarısıdır, özürlü varlığının, dilekleriyle çelişerek sınırlı kalan eylem yeteneğinin tamamlanmasıdır." (Feuerbach 2015, s. 65).*

Böylece insanda açığa çıkan bu eksikliği, bu boşluğu bütün güçleriyle tanrılar doldurur. Otoriter bir doğaüstü güç tarafından yönetilmek insanın kendine karşı işlediği bir hatadır, umutsuzluğunun sonucu olarak iradesini başka bir güce terkeder böylece isteklerinin yerine getirileceğine dair sonsuz bir umutla kendine güven telkin eder.

Ölümsüzlük, sonsuzluk, hep genç kalma, başarı, saygı, zenginlik, sağlıklı olma isteği tanrılaşmanın ifadeleridir ve insan zihnine içkindir. İnsanlar tanrılara nasıl davranırsa tanrılar da öyle karşılık verir, bazen de tersi. Pindaros'un söylediğine göre "insanların ve tanrıların soyu" ve "hem berikilere hem de ötekilere yaşam veren ana birdir" (Derrida, Vattimo 2014, s. 137).

Grekler'de Tanrılara bireysel bakışın ifadesi olarak kullanılan "ver ki vereyim" (do ut es) sözü, bir tür anlaşma teklifi gibidir. Bu anlaşma zemini tesadüfen doğal olarak gerçekleştiğinde artık tanrılara olan inanç gerçeğe dönüşür. Bu gerçekleşme inanan insanın tasarımlarını öne geçirir, gördüğü şey olan değil, olması gerekene dönüşür, görmek istediğini görür, işitmek istediğini duyar, anlamak istediğini anlar, kendi iradesiz iradesinin kısır döngüsünde dolaşır durur, artık istese de bu döngünün dışına çıkamaz, çıkmak da istemez burada rahattır, mutludur düşünmek istemez gönlünü ve ruhunu avutur.

Peki bu tanrı düşüncesi nereden kaynaklanır? Feuerbach'a göre bu düşünce insana dışardan gelmez, kendi içindeki özün bir gereği olarak ihtiyaç duyduğu dolayımsız güç isteğidir. "Ve tanrı fikri sadece insanın bu içinden gelen, varoluşuyla verili olan, özünden ayrılmayan istekten kaynaklanır, yoksa sözümona *"dinsel anlayıştan ya da duygudan" (Feuerbach 2015, s. 96).* değil. İnsanların bitimsiz istekleri tanrıları yaratır,

onları ihtiyacı olduğunda kullanır, şansı yaver gittiğinde, mutlu olduğunda aklına gelmez, yüreğine korku salındığında endişelenir tekrar hatırlar, şükranlarını sunar, adaklar adar, vaatlerde bulunur, tanrıların iyilik gücüne sırtını yaslar ve ruhunu teselli eder.

Feuerbach'a göre, yaşam ve ölüm tanrılarla insanları birbirine bağlar. Ölüm, insanın sınırıdır ama aynı zamanda tanrıların da sınırıdır, çünkü tanrılar sadece yaşayanlar için vardır, ölülerle ilgilenmezler, onlar için yapılacak bir şey kalmamıştır. Feuerbach, "Evet! Varlık, yaşam ve yaşamayı istemek tanrının temelidir. Tanrıların nedeni ve kaynağı idealizm değildir, hayır! Materyalizmdir." (Feuerbach 2015, s. 104-105). der. Feuerbach'ın dini materyalizmi insani ihtiyaçlar çerçevesinde şekillenmiştir, insanlar neye ihtiyaç duyarsa onu tanrısı yapar. Sadece Grek'lerin tanrıları insani gereksinimleri yerine getirmek yanında estetiksel bir yapı da sunarlar ve gökyüzündeki tanrıları yeryüzünde somutlaştırırlar, soğuk, ruhsuz, kibirli ve güçsüz olarak.

Duyumcu olan Antikçağ insanın çektiği acıları tanrılarına yansıtır ve onlardan yardım diler, bilir ki sadece acı çeken acı çekenin halinden anlar, sadece mutlu olan mutluluğu tanır. Böylece tanrılar rahatlıkla insanların sofralarına oturur, onların kaderleriyle oynar ve kendi hakikatini yetkinliklerini gözler önüne serer, maddileştirir. Ksenofanes, insani özellikler taşıyan tanrılar düşüncesini eleştirir ve şöyle bir argüman sunar:

> *"Hepsini Tanrılara yüklediler Homeros ve Hesiodos*
> *Ne kadar ayıp ve kusur varsa insanlar yanında:*
> *Çalma , zina etme ve birbirini kandırma…*
> *[Frg. 11,12]*
> *Fakat ölümlüler doğduğunu sanıyorlar Tanrıların*
> *Ve kendileri gibi giyimleri sesleri ve şekilleri olduğunu*
> *Elleri olsaydı öküzlerin, atların ve arslanların*
> *Yahut resim ve iş yapabilselerdi elle insanlar gibi*
> *Atlar atlara, öküzler öküzlere benzer*
> *Tanrı tasvirleri çizerler ve vücutlar yaparlardı*
> *Her biri kendinin şekli nasıl ise ona göre.*
> *Habeşler kendi Tanrılarının basık burunlu ve kara,*
> *Trakyalılar da gök gözlü ve kızıl saçlı olduklarını sanmakta" (fragman tam değil)*

[Frg. B14, 15, 16] (Feyerabend 2012, s.113).

Tanrı, Ksenofanes' de farklı bir duruma bürünmüştür, insani özelliklerden bazıları kaldırılmış bazı insani özellikler ise olabildiğince artırılmıştır. Homeros'un insanbiçimci tanrılarıyla anlaşabilmek, ilişki kurabilmek her zaman kolay olmamıştır. Ksenofanes'in tanrısı insanbiçimci olsa da diğer yandan insan gibi de değildir. Ksenofanes, önerdiği bu tanrı modeli hakkında kendisinin de pek fikri olmadığını belirtir. Popper bunu "tanrılar hakkındaki Yunan efsanelerinin, onları insan şeklinde tasvir ettiklerinden dolayı, ciddiye alınmayacağının keşfi." (Feyerabend 2012, s. 115). diye açıklar.

Antikçağa tekrar baktığımızda Epikür'ün o dönemin radikal aydınlanmacısı olarak dine cephe aldığını görürüz. Epikürcülerin sloganı haline gelen "Dünya *illüzyonlardan arındırılmalı,* özellikle Tanrı korkusundan kurtarılmalı, çünkü o benim dostumdur" (Marx, Engels 2018, s. 120). sözü Romalıların ateizminin kaynağına işaret eder niteliktedir. Bundan dolayı Lucretius, Epikür'ü tanrıları yıkan ilk ateist filozof olarak över. Stoacılar ise antik dini kendilerine göre uyarlar, Septikler de "görünüş" kavramını kendi yargılarına gizli tinsel koşul yaparak dünyayı umursamazlar. Greklerde tanrının ikametgahı insanın evi olur.

Platon ve Aristoteles'in Metafizik dizgesi dinin önündeki felsefi kalkandı. "Sebebi olan her şey bir nedenle var olduğuna ve sonsuz bir geri gidiş de mümkün olmadığına göre, sebebi olmayan bir sebep, bir İlk Devindirici, yani bir tanrı gerekliydi." (Dworkin 2018, s. 68). Ortaçağ felsefesinde bu durum daha da fazla karışır. Anselmus ontolojik argümanında tanrıyı kavramsal bir zorunluluk olarak sunar, bu da varlığının tesadüfi olmasını ortadan kaldırır. Augustinus'a göre de zamanı tanrı belirlediğine göre tanrının öncesini sorgulamak anlamsızdır. Erigena işi tamamen çıkmaza sokar, iyiliği ve kötülüğü bilmeyen belirsiz bir tanrıdan söz eder: "İlahi iyilik kötülüğü tüketti, sonsuz hayat ölümü, güzellik gizemi emdi içinde." (Borges 2015, s. 59). Erigena görüşlerinden dolayı aforoz edilir, *De divisione naturae libri V* isimli kitabı da yakılır. Ama eser bir şekilde günümüze ulaşmıştır.

Çok tanrılı zamanlardan tek tanrılı zamanlara geçildiğinde tanrı inancının farklılaştığı, insan merkezli uysal bir tanrı halini aldığı görülür. Feuerbach'a göre, bu sadece çok tanrıcılıktan türemiş antropolojik bir durumdur. Tarihe baktığımızda, bir çok inancın ve

değerin zamanındakinden farklı algılandığı görülecektir ve antropoloji bu değişimin kaçınılmaz olacağını da öngörür. İnsan bencil bir varlıktır, bu bencilliğine bağlı olarak diğer insanların kendi hakkındaki düşüncelerini de önemser ve kendi ahlaksal kimliğiyle yargılar oluşturur, kısaca içinde özbilincinde artık bir tanrı yer edinir, çünkü vicdanı sayesinde nasıl davranması gerektiğine kendi karar verir, tanrının içerde ya da gökyüzünde olmasının pek bir önemi kalmaz, seçtiği yolla celladını ve yargıcını içinde taşır. Feuerbach'a göre, tanrılar yasalarla ilgilenmez sadece insan davranışlarına göre ödül, ceza çerçevesinde hareket ederler.

Tanrılar, her dönem için en yüce şeyler olarak görülmüşlerdir. İnsana baktığımızda bu üstünlük duygusunu kendi özünde barındırdığını görürüz. Kendini, toplumunu, ırkını, vatanını diğerlerinden üstün görme çabası içinde olmuştur hep, bu kibir ve kıskançlık tanrılarının da sahip olduğu bir duygudur ve içinde öç almayı barındırır, özünde ise insani duygulardan kaynaklanan hareketlerdir, insanın dilekleri ve çıkarları doğrultusunda kendini sınırlar. İnsan nasıl ki ölüm karşısında çaresizdir, tanrıların da ölüm karşısında yapabilecekleri bir şey yoktur. İnsan öleceğini bilir ve bu konuda tanrıdan tek dileyebileceği şey, yaşamın sağlıklı bir şekilde uzun olmasıdır. Feuerbach'a göre, insan her zaman aynı dilekler içinde olmaz, uzun yaşamayı sadece en iyi koşullarda diler, kötü durumda ise yaşamak onun laneti olur.

Feuerbach'a göre, tanrının etkisi doğanın etkisiyle aynı şeydir ve anımsanırsa Spinoza'da tanrıyı doğa olarak açıklar. Ayrıca bu görüş kendini Antikçağ'da da gösterir, tanrısal nesneler doğal nesnelerin bir uzantısı olarak doğal varlıklara dönüşür ve doğaya hizmet ederler. Bu durumda ortada eylem olarak ayırt edici bir belirlenimin olmaması, insanı ve tanrıyı tek bir özde birleştirir. Feuerbach'a göre, bu durumda tanrı neden fail, insan da alet olur ve tanrı gibi eylemlerde bulunur. "Tanrı ve doğayı ya da insanı, teizmi ve doğalcılığı ya da ateizmi birbirinden ayıran sonuncu ve en yüce merci sadece adlar, sadece sözcüklerdir. Ateizm düzyazıdır [nesir], teizm şiir" dir. (Feuerbach 2015, s. 223). İlki, doğa -tanrı ya da insanı temsil eder, teizmde ise şair olan tanrıdır ve şiirlerini doğaüstü mucizelerle süsler, insani düşlerin gerçekleşmesine zemin hazırlayarak kendi otoritesini günceller. Gerçekte, mucize denilen şey, sadece doğal zorunluluğun sonucudur ve insani dileklerle tesadüfün anlık olarak çakışmasıdır. Mucize arayan için dünyanın kendisi başlı başına bir mucize olur.

Vahiy de, tanrısal mucizelerden biridir, insanların ihtiyacı doğrultusunda şekillenen, gelecekten haber veren, insanlara yol gösteren tanrısal dileklerdir. Vahyin bu özellikleri Antikçağ'da daha çok mantık, sezme yetisi ve ön deyi şeklinde kendini gerçekleştirir, çünkü o dönemin insanlarının ihtiyacı buna yöneliktir, böyle tatmin olur. Bu tür vahiy, antropolojik vahiydir ve insanın yapısına uygundur. Her şeyi bilen tanrının her şeyi vahyetmesi insanlar için sıradandır, önceden belirlenmiş olanın değiştirilememesi de. Mutlak ve muktedir olan tanrının zorunlu olanın sonucuna etki edememe durumu insanın kafasında bir soru işareti oluşturmaz, halbuki bu durum tanrısal özle çelişkilidir, her şeye kadir olmak ama bir şey yapamamak sorunlu gibi görünür.

Feuerbach'a göre, "Tanrı, insanın önceden tayin edilmiş, belirlenmiş uhrevi mutluluğudur, ön varoluşudur, dünyadan ve doğumdan önceki varlığıdır, kendini bilmeden ve sevmeden önce bilinmiş ve sevilmiş olmasıdır." (Feuerbach 2015, s. 274). Buna karşın insan, varolduğu andan itibaren olanı önemser, öncesinde ne olduğu uhrevi düzeyde kalır, mutlu bir yaşam onun idealidir ve bütün yapıp ettiklerini, dileklerini, iradesini bu amaç etrafında doğal yapısına uydurur, ruhunun huzurlu olmasını ve bedeninin acı çekmemesini ister. Tanrı ise bu doğallığın dışındadır, o kendi iradesiyle kendi yasalarını oluşturur, dünyayı istediği gibi yönetir ve hükmeder, ona ibadet edenleri ödüllendiren, etmeyenleri cezalandıran keskin bir dili vardır. Oysa doğanın dili ne kadar da saklıdır ve keşfedilmeyi amaçlar. Bu durum maddenin semavi ruhla birlikteliğinin fantezisidir, doğanın insan imgelemindeki etkisidir.

Tanrının etkisi, kendini doğanın insan üzerinde yarattığı etkide gösterir, bu da anlaşılamayan doğanın güçlerine duyulan korkuya karşı oluşturulan yalvarmalar, gözyaşları, ilahiler, ibadetler, lütuflar gibi izlenimlerde görülür. Zamana ve mekana göre değişen tanrısal nitelikler, sadece insani dileklerin farklılığına dayanır. İhtiyaçlar temelinde farklılaşan tanrı düşüncesi, insani bir iradeyi tanrısal iradenin nesnesi yapar. İnsan, sahip olmak istediklerini kendi dışındaki bir güce bağlayarak bu dilekleri ondan talep eder. İnsanın düşünce gücündeki tanrı tasarımı, kendini insani öz olarak ortaya koyması kaçınılmaz olur. İnsan gibi arzulayan, insan gibi tepki veren, duyusal özelliklere yansıyan bu varlığın kaderi insanın kaderine bağımlıdır, buna karşın insanın inancı da, yakarışları da tanrısal iradeyi koşul sayar "Bu yüzden, ben tanrıya inanıyorum, demek: ben, insan olarak hükmetmediğim şeylerin efendisine inanıyorum, demektir. Efendi olmak, tanrı olmak demektir." (Feuerbach 2015, s. 300). Homeros'da

da, diğer semavi dinlerde de tanrı ya da tanrılar aynı zamanda efendi anlamında kullanılmış sözcüklere sahiptir. Ama bu efendi, insanları koruyup kollayan, onları seven, burnunun bile kanamasını istemeyen biridir.

İnsan tanrıları nasıl düşünür? Kendi gibi; Tanrısal varlık, insani düşüncede boy gösteren insani varlık olur ve kendi tarihini oluşturur.

Tanrının sadece insanın görünen sınırlı niteliklerinde değil, görünmeyen imgelem gücünde ayrıcalıklı bir duruma bürünüp duyuların ötesinde nefes, yaşam, kalp ve dilek olması, görünmeyenin duyusallık alanında görünmesidir ve içerdiği çelişki ona duyular üstü alanda güçlü bir yer sağlar. İnsanın tanrıya yüklediği üstün nitelikler ona tapmasının nedenidir. İnsani özde bu insanın kendine tapmasıdır ve bunu sadece tanrı sözcüğüne yüklediği anlamla sonsuz, kusursuz olarak bir üste taşır. Feuerbach'a göre,

> *"bu sonsuz diye düşünülmüş, bu en üst aşamaya çıkarılmış özellikler, insani varlığın özellikleridir. Bu yüzden tanrı insanüstü, sonsuz bir varlıktır, ama dikkat edilsin! s o n s u z i n s a n i, i n s a n ü s t ü i n s a n i bir varlık; insandan d a h a ç o k, s o n s u z d a h a ç o k i n s a n olan bir varlık; insan gibi gören, bilen , hisseden, seven bir varlık, ama insandan daha çok, sonsuz daha çok gören, sonsuz daha çok bilen, sonsuz daha çok hisseden ve seven bir varlık." (Feuerbach 2015, s. 307).*

Buna göre, tanrının ve insanın birliğinin sadece azlık, çokluk ekseninde farklılaştığı görülür, istemek ve yapabilmek sadece insan için sınırlıdır, diğer türlü sınırsız olan da insandır, sonsuz insani olan yine insanın kendisidir, sınırsız ve sonsuz olan da kendi dışında başka bir varlığa ihtiyaç duymaz. Feuerbach'a göre tanrı, insanda farklı bir biçime bürünmüş insandır. Önce insan tanrıyı yarattı, sonra tanrı insanı yarattı, bu nedenle dini duygular, düşünceler oldukça insanidir. İnsan kendine bir efendi yaratmış, tıpkı toplumsal düzene geçtiğinde toplumsal sözleşmeyle devlete boyun eğişi gibi, kendi çıkarı etrafında temellenen her duruma uyma doğası onun biricik bencilliğidir. Tanrıya saygı, devlete saygı, aile büyüklerine saygı korkunun, görevin, kurumun, erdemin içi içe geçişinin antropolojik serüvenidir.

Tanrının ortaya çıkışının tek nedeni, insanın mutluluğudur, bütün dinler bunu böyle kabul eder ve tanrısal iradenin hükmüne, insanların acılarını, arzularını, yakarışlarını şüphe etmeden, düşünmeden zorunlu bir teslimiyet içinde yaslamasını ister, çünkü ancak böyle ebedi mutluluğa erişeceğini vaaz eder, yoksa diğer türlü insanları bekleyen anlamsızlık olacaktır. Feuerbach bu durumu şöyle değerlendirir; "tanrının nitelikleri,

yani belirlenimleri ya da özellikleri sadece uhrevi mutluluğun özellikleridir; hatta bu özellikler, dayandırıldığı uhrevi mutluluğa uygulandığı zaman ilk defa anlam ve anlayış, güç ve hakikat sahibi olur." (Feurbach 2015, s. 337). Böylece mutluluk ve tanrının tek bir özde birleştiği görülür, ikisi de istenen en güçlü manevi değerdir ve insanın mükemmelliğinin, varlığının, bilgisinin özüdür.

Malebranche'a göre, bu istenç tanrının bizdeki izlenimleridir ve zorunlu olarak gerçekleşir. Bu ize Augustinus'ta da rastlarız, o "Kendi içindeki Tanrı'ya yakarırken aslında Tanrı'daki kendisine sesleniyor." (Augustinus 2014, s. 30). Eksiksiz olan, hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, sonsuz tek olan varlık Tanrı'dır. Feuerbach'a göre, ruhu sonsuz huzurla dolu olan insan da kendi başına, bağımsız, özgür, istekleri kısıtlı, maddeden sıyrılmış ruhuyla iyi ve mutludur. Böyle bir insan için ölüm anlamsızdır, önemsizdir, çünkü yaşamı karşılama şekli sadece kendinden kaynaklanan bilinçli doğal bir itkidir. İnsandaki bu itki tanrıdan pay almak olarak görülse de talep etmek insan zihninin bir ürünüdür ve kendini ister ruhani ister bilinç olarak yerleştireceği yeri bilir. Tanrı ise, bu taleplerin gerçekleştiricisi ve somut nesnesidir, çünkü gerçekleşen her dilek gerçeklik durumuna ulaşır ve tanrıyı zorunlu yapar, olmak ve istemek de ulaşılmak istenen hedefin koşulu durumuna gelir kendi nesnelerini yaratır. Polkinghorne'a göre, "Tanrı test edilemeyendir, çünkü yüce olanla karşılaşma, fani varlıkların mantıklı bir açıklamaya indirgenemeyen, huşu ve gizem dolu bir tecrübenin içinde olmalarını içerir." (Copan, Meister 2017, s. 44). Bu gizemi anlamlandıran da inancın kendisidir. Kant, Tanrı'nın araştırılamaz ve düşünülemez olduğunu kabul eder:

> *"(isteme aracılığıyla) etkide bulunan bir neden olarak akla ilişkin kavramlarımıza göre aklı- Tanrının doğal yapısını bu kavramlara göre, hep insanın doğal yapısından ödünç alınan niteliklerle belirlemek için- aşkın bir şekilde kullanmaktan ve kendimizi kaba ya da aşırı kavramlar da yitirmekten alıkonuruz." (Kant 2015, s. 114).*

Kant, böylece doğaüstü açıklamaların kendi belirlenimleri dışına çıkılmasının önünü kesmiş olur.

Feuerbach'ta Tanrı, Ben ve Sen'in bir araya gelip insana fayda sağlayacak en yüksek, en kusursuz, en olağanüstü tek bir öz şekline dönüşmesidir. Burada insanın payına düşen sadece onu düşünmesidir. Luther'e göre, "eğer bir yaratıcıya inanırsam bir yaratıcım olur", bu da zihinde gerçekleşen, kişiden kişiye değişebilecek şeylerdir. Nasıl tasarlarsam öyle olur, inançlıysam bir tanrıya sahip olurum, inançlı değilsem akıl ve

mantık bende öyle bir fantezi oluşmasına izin vermez, aklın tek gerçekliği kendi yasalarıdır, tanrı ise objektifliğin ve duyumsal olanın dışında sadece kendisi için var olan bir varlıktır.

Feuerbach'ın amacı, her şeyin dışında sadece kendinin objesi olan tanrıyı yok saymak değil, olabileceği yeri belirlemektir. Sonuç olarak Feuerbach'a göre, " Tanrı tüm belirlenimlerini sadece insandan türetir. Tanrı insanın olmak istediğidir. O insanın gerçek bir varlık düşündüğü kendi özü ve amacıdır." (Feuerbach 2018, s. 73). Böylece teolojideki obje, insanın özü olarak insanın algısında kendini gerçekleştirir.

3.2 Dinin Antropolojik Özü

Feuerbach, din konusunda teorik ve pratik bilgiye sahip bir filozoftur, görüşleriyle dine karşıtmış gibi görünse de bunu kabul etmez. Din konusunda izlediği nesnel yol onun yöntemidir ve din taraftarı ya da din karşıtı olarak değil de din yorumcusu olarak değerlendirilmesine olanak sağlar. Feuerbach'ın eğitiminin ilk yıllarına bakıldığında teolojiye inanan biri olduğu ve genel olarak yazdığı kitapların dini bir karakter taşıdığı görülecektir. Onun amacı dini aklın ışığında pırıl pırıl yapmak ve karanlık güçlerin elinde insanlara karşı kötüye kullanılmasını engellemekti. Feuerbach, ilk materyalist filozof olarak dinin toplumun şekillenmesinde önemli bir rol oynadığının bilincindeydi, dini iyileştirmek onun için insanlığın önündeki engelleri kaldırmak demekti, bunun için de sevgi üzerine kurulmuş bir din önerdi. Ona göre din antropolojik bir özellik taşır ve insanın özünün dışa yansımasında temellenir. Bu açıdan din öncelikle antropomorfizmdir (insanbiçimci) ve insana özgüdür.

Feuerbach, Spinoza'nın kullandığı ideayı yeni felsefesinin hakikati olarak görür, idea'nın yerine insanı koyar ve dini insanın nesnesi yapar.

> *"Özellikle Feuerbach tarafından temelleri atılmış olan yeni felsefe, dinin dışına çıkmaz: felsefenin yabancılaşmış biçimlerinin, dolayısıyla teolojinin yabancılaşmış biçimlerinin dışına çıkar, ama dinin özüne geri döner ve dinin kendine özgü yabancılaşması içinde hakiki özünün "örtüsünü kaldırır". (Althusser 2010, s. 176).*

Bu dinin daha açık ve net hale gelmesidir, bilincin yanılsamalardan kurtulup insana yönelmesi ve kendilik bilinciyle upuygun bir durum sergilemesidir.

Geleneksel kültürlerde yaşayan insanların davranışlarına bakıldığında genellikle insan üstü bir arayışa doğru eğilim görülür, sezgi ve imgelemle ulaşılan bu gerçeklikle hayatı

anlama, anlamlandırma amaçlanır. Kendini yalnız ve zayıf hisseden insan yarattığı mitlerle, sembollerle dünyayı açıklamaya girişir. Mit tanımlamaları 20. yüzyıla kadar genel olarak Yunan mitolojisine dayanır, "Bundan dolayı da mit kavramına *hayali, uydurma, gerçek dışı, kurgu, yalan* vs. gibi anlamlar yüklenmişti." (Adıbelli 2011, s. 197). 20. yüzyıldan itibaren yergici anlam bırakılmış gerçeklik içeren bir yönü olduğu kabul edilmiştir. "Ancak bu kavram, "kurmaca" ya da "yanılsama" anlamlarında kullanıldığı gibi özellikle etnologlar, sosyologlar ve dinler tarihçileri tarafından "kutsal gelenek, ilk vahiy, örnek model" anlamlarında kullanılmaktadır." (Adıbelli 2011, s. 200). Eliade, Mit kavramı için şöyle der: "Yunan'lar, bundan yirmi beş asır önce öyle ilan ettikleri için bütün Avrupa dillerinde "mit" kelimesi bir kurguya işaret etmektedir." (Adıbelli 2011, s. 198).

İngiliz antropolog Bronislaw Malinowski, *İlkel Mitolojide Mit* adlı eserinde mit kavramını olumlu bir tanımla açıklar:

> *"Uzun yıllar aralarında kalarak Melanezya yerlilerinin kültürünü incelemesi sonucunda Malinowski, mitin modern romanlardaki öyküler gibi basit bir kurgudan ibaret olmayıp bilakis yaşanılan bir gerçeklik olduğunu keşfetmiştir. Bu tür topluluklarda mitin naklettiği olayların çok eski bir zamanda vuku bulduğuna ve bunların dünya ve insanın kaderi üzerinde halen etki ettiğine inanılmaktadır. Böylece mitleri, kutsal birer anlatı / öykü (sacred tales) olarak tanımlayan Malinowski, 19, yüzyılın evrimci anlayışından ayrılan dini olguları içsel bakış açısıyla ele almaya çalışmış." (Adıbelli 2011, s. 201-202).*

Eliade'da *Aspects du mythe* isimli eserinde mit konusunda Malinowski'nin görüşlerini desteklemiş, dinler tarihinin önemli kavramlarından birine dönüştürmüştür. "Mit kavramını, söz ve masal kavramlarından ayırıp *kutsal fiil, anlamlı hareket, ilk olay* kavramlarıyla ilişkilendirmek gerektiği görüşünde olan …Eliade'ye göre "mit, çeşitli ve birbirini tamamlayıcı birçok açıdan yaklaşılabilen ve yorumlanılabilen son derece karmaşık bir kültürel gerçekliktir." (Adıbelli 2011, s. 202). Ona göre mitlerde anlatılanlar kutsal içerikli hikayelerdir, kahramanları doğaüstü özellikler sergiler ve arkaik dünyanın sembolik gerçekliğini oluştururlar.

Rennie'ye göre, miti anlamlandıran kişinin isteği ve düşüncesidir o nedenle de kişiden kişiye değişmektedir. Eliade, mitin gerçekliğinin bu anlamda önemli olmadığını sadece kişinin inancının gerçekliği yüklendiğini belirtir. Yine ona göre mitler *etiolojik* bir karekterdedir çünkü sürekli bir 'neden' sorusunu içerir, canlılar nasıl oluştu, kim tarafından, nasıl, niçin sorularına cevap aramak ve tatmin olmak için insanlar mitleri

kullandılar .Charles Kérenyi (1897-1973), "modern bilimin, manevi dünyanın gerçeklikleriyle irtibatların kopmasına ve dolayısıyla da mitolojilerin anlaşılmaz hale gelmesine neden olduğunu" (Adıbelli 2011, s. 211). söylemiştir. Eliade'a göre, modern düşünce mitleri ve kutsal olanı soyutlayarak insanlığı anlamsızlığa itmiş ve dini boşluğa düşürmüştür. Ona göre kutsallık duygusu bütün insanlarda bilincin bir yapısı olarak ortaya çıkar ve sonsuzluk arzusunu içinde taşır. Auguste Comte'a göre geleneksel anlamdaki mitik söylemler, ritüeller ve kurallar günümüz dünyasının ihtiyaçlarını karşılamaktan acizdir. Ona göre 'insanlık dini' adı altında yeni bir din oluşturmak gereklidir. İnsanları korkutmayan, onlara faydalı bir dindi bu.

Antik Yunan'da dinin doğasına baktığımızda Sofistlerin din teorileriyle öne çıktığını görürüz. Dinin ilk tohumlarının atıldığı bu dönemde doğa ve varlık etrafında gelişen mitik söylemler tanrı inancının gelişmesinde önemli adımlar olur. Tanrılardan tek Tanrı'ya geçiş süreci ilk hilozoistlerin ortaya attığı "var olan her şeyin kendisinden çıktığı Sonu Olmayan kavramından başlar, Anaksagoras ve Diogenes'in doğa hakkındaki teleolojik görüşlerinde böylesine önemli bir rol oynayan Akıl kavramına kadar devam eder." (Jaeger 2011, s. 233). Yunanlar 'Tanrısal Olan'ı ararken gerçek olanın peşindeydiler bundan dolayı düşünceleri din karşıtıymış gibi bir yanılgı oluşur. Mitlerin zenginliği dinsel süreç için alanı genişletmiş ve dogmatik yasaklardan arındırılmış felsefi Tanrı düşüncesini oluşturmuştur. Jaeger'e göre: "Sokrates öncesi dönemin felsefesini, *modus deum cognoscendi et colendi*, başka bir deyişle din olarak adlandırmak son derece doğru olacaktır." (Jaeger 2011, s. 234).

İlk felsefi antropolog Herakleitos'a göre evrenin düzeni insani pratiklerin eylem alanıdır, ona göre "Savaş her şeyin babası, her şeyin kralıdır. Kimini tanrı yapar, *kimini insan. Kimini köle yapar, kimini özgür kılar." (Jaeger 2011, s. 163).* Bu karşıt uçlar Herakleitos'un evrensel kurallarını oluşturur. Nietzsche'e göre Herakleitos tek kelimeyle "Kendimi aradım ve araştırdım" (Nietzsche 2009, s. 12). demişti, bu sözün altında yatan "Kendini tanı!" şeklindeki Delphoi yasasıydı. Nietzsche'ye göre bu ilkeye uyan, hakikati arayan sadece Herakleitos'du. Jaeger, Sofistleri ilk rasyonel antropologlar olarak Aydınlanma filozoflarına benzetir, çünkü onların düşüncelerine göre eğitim "*physis (*doğa), *mathesis* (öğrenme), *askesis*'in (pratik, çalışma) bir ürünüdür." (Jaeger 2011, s. 235). Protagoras dini insan kültürünün bir parçası olarak görür. "İnsanda Tanrısallıktan pay olduğu için, Tanrı'ya yakınlığı dolayısıyla, bütün

canlı varlıklar arasında tanrılara ilk önce o inandı ve tanrılar için sunaklar ve tasvirler yapmaya koyuldu." (Jaeger 2011, s. 235). Protagoras'ın dini antropolojik bir olgu olarak yerleştirdiği görülür. Ksenophon *Memorabilia*'sında dine antropomorfik bir yaklaşımla bakar. Tanrı inancının insanda doğuştan işlendiğini ve akıl sayesinde tanrının varlığının bilgisine ulaşıldığını söyler. Aiskhylos'un Prometheus'u insana acıyarak ona yardım eden bir tanrı rolünü üstlenirken Ksenophon'u önceledeği görülmektedir. Ksenophon, bu tanrının yerine daha gelişmiş yeteneklere sahip tanrıları yerleştirir.

Dinin insanın hangi özelliğinde yattığı düşüncesi kafaları kurcalayan sorudur. Prodikos'a göre "doğada insanlar için faydalı ve besleyici olan şeyler ilk insanlar tarafından tanrı olarak görülmüş ve bunlara saygı gösterilmiştir… Dolayısıyla ekmek Demeter, şarap Dionysos, su Poseidon, ateş Heptaistos olarak görülmüştür." (Jaeger 2011, s. 238). Demokritos, dinsel düşüncenin kaynağını insanların rüyalarında gördükleri tanrıları imgeleştirerek gerçek nesnelere bağlar. Alışıldık olanın dışındaki açıklaması tanrıları hafifçe yerinden etse de tanrının sonsuzluğunu kabul etmesi açısından geleneksel inancı devam ettirir gibi görünür. Demokritos'a göre:

> *"insanlar doğadaki hayret verici olayları… gözlemleyerek Tanrı fikrine ulaşmışlardır. İlk insanlar, yıldırım ve şimşek, yıldız kayması, güneş ve ay tutulması gibi meteorolojik olayları izlerken son derece korkmuş ve bunların tanrıların eseri olduğunu düşünmüşlerdir." (Jaeger 2011, s. 241).*

Dinde korkunun ortaya atılması onun kökenine dair önemli bir ipucu niteliğindedir. İnsan psikolojisinin belirleyiliciliği iyi olanın tanrısal görülmesini anlamlandırır. İyi hissettirene duyulan minnettarlığın ifadesi saygı olarak ortaya çıkar, bu da Demokritos'un korku kuramını netleştirir. Demokritos'un Tanrı'nın kökenine dair araştırmaları Sokrates öncesi teolojisi içinde oluşan bilişsel birikimin bir parçası olması açısından önemlidir.

Yunan düşüncesi daha sonra dini inancın kozmik kökenini ahlak üzerinden (iyi-kötü, güzel-çirkin) açıklamaya girişir. Doğa filozoflarının varlığı araştırırken yakaladıkları tanrı kavramı artık siyaset ve devlet üzerinde şekillenir. Sokrates Devlet'i dini bir kurum olarak görür, Sofistler 'de siyasal ahlak üzerinden eğitim vererek toplumun doğasını araştıran ilk düşünürler olur. Platon'da iyi, "ideaların ideası'dır; büyük bir kısmı erdemlerden meydana gelen idealar merdiveninin tepe noktasında bulunur. İyi ideası, iyi olan herşeyin iyi olmasını sağlayan şeydir." (Kuçuradi 2018, s. 83). Platon'un

Devlet'indeki Gyges hikayesinde geçen: "Acaba insan kendisini görünmez kılan sihirli bir yüzüğe sahip olsa, kendi özgür iradesiyle ahlaka uygun davranır mıydı?" (Jaeger 2011, s. 244). sorusu Sofistlerin ve Platon'un ahlaka bakış açısını gösterir niteliktedir. Sadece olması gerektiği için uyulması gereken yasalar artık yeterli gelmediği için farklı bir düzgünün kurulması gereksinimi yeni bir sorun alanı oluşturur. Önceden bu düzgü din tarafından oluşturulup yasalara uygulanıyordu. Devleti yönetenlerin bencil isteklerini olumlayan Sofistler, yasaların ve dinin güvenilirliğinin sorgulanmasına neden olmuştur.

Kritias'ın *Sisyhos*'u tam da bu anlamda din eleştirisini içerir. Ona göre, "Yasa koyucu bilgeler, ortada tanık olmadığında bile yasalara uyulmasını garantiye almak için de, her şeyi gören, duyan ve insanların içine ceza korkusunu yerleştiren ideal bir tanık icat ettiler. Kısaca Tanrı'yı icat ettiler." (Jaeger 2011, s. 245). Kritias'ın yasa koyucusu Tanrı'yı insanla şöyle tanıştırır:

"Bir daimon vardır ki ölümsüz yaşamla dolu
Zihniyle işitir ve zihniyle görür o.
Bilgeliktir tepeden tırnağa
Ve her şeyi o tutar bir arada.
Hareket ettirir kendi rotasında Tanrısal doğayı
Duyar ölümlülerin bütün konuştuklarını
Ve seyreder bütün yaptıklarını.
Gizlice bir kötülük yapmayı düşünürsen,
Hiç kaçmaz bu gözünden tanrıların,
Çünkü sınırı yoktur zekalarının.
...
İnsanların en çok korktuğu yerde yaşıyordu,
Onun söylediğine göre tanrılar,
Gayet iyi biliyordu elbet
Ölümlülerin üzerine nereden saldırır korkular,
Ve yükseklerden gelir yine o sıkıntılı hayatlara ferahlıklar.
...
(tek bir sözle başardı bu hokkabazlığı),
Ve böylece yasalarla bastırdı yasasızlığı." (Jaeger 2011, s. 246).

Kriatis bu fragmanı yazarken elbette kendisinden önce gelen Ksenophanes, Demokritos ve Prodikos'un dinsel düşüncelerinin etkisindedir. "İnsan her şeyin ölçüsüdür," (Jaeger 2011, s. 248). diyen Protagoras'ın daha sonra "keşfetmekten acizim" (Jaeger 2011, s. 248). ifadesi tanrıların bilinemeyeceğini çağının inancıyla ters düşmeden bize gösterir. Sokrates dönemine gelindiğinde insanın amacının öne çıkması ve iyilik sorunu felsefeyle birlikte teolojide yeni bir çağ başlatır.

Feuerbach'a baktığımızda, insanı tanrıyla zıt bir ilişki içine soktuğunu görürüz.

> *"İnsan tanrıyı zıt bir öz olarak karşısına alır. Tanrı insan değildir, insan da tanrı değil. Tanrı sonsuz, insan sonlu özdür; tanrı yetkindir, insan yetkin değildir; tanrı ebedidir, insan fani; tanrı kadiri mutlaktır, insan aciz; tanrı kutsaldır, insan günahkar. Tanrı ve insan iki aşırılıktır: Tanrı tamamen olumlu olandır, tüm gerçekliklerin tecessümüdür, insan tamamen olumsuz -olandır, geçici , değersiz şeylerin tecessümüdür." (Feuerbach 2008, s. 73).*

İnsan ve tanrı arasındaki bu çelişki, insanın gizli özünü nesneleştirmesinden kaynaklanır, aynı zamanda kendisiyle de yaşadığı bir uyumsuzluktur çünkü tanrı hakkındaki bilgisi kendini bilebildiği kadardır. Feuerbach bu bakımdan önceliği insana verir. İnsan önce kendini tanımalıdır, bu da dolaysız öz-bilinçte açığa çıkacaktır.

4. DOLAYSIZ ÖZ-BİLİNÇ

4.1 Yansıtma Teorisi

Feuerbach'a göre, "Din insanın *ilk ve de dolaylı özbilincidir" (Feuerbach 2008, s. 48).* Yansıtma teorisini de bunun üzerine kurar. "İnsan özünü içinde bulmadan önce kendi dışına nakleder. Kendi özü önce başka bir öz olarak kendisi için nesne olur." (Feuerbach 2008, s. 48). Feuerbach, insanın bunun farkına varmasını ister, bunun için de kendini iyi tanıması gerektiğini savunur. Feuerbach, Hıristiyanlığın Özü'nde şöyle der;

> *"Din, en azından Hıristiyan dini insanın kendine ya da daha doğrusu kendi özüne karşı davranışıdır ama kendi özüne karşı başka bir öz gibi davranmasıdır. Tanrısal öz insani özden ya da daha doğrusu insanın özünden başka bir şey değildir, bireysel, yani gerçek, cisimsel insanın kısıtlılığından uzaklaştırılmış, nesnelleştirilmiş, yani insanın özünden farklı, başka bir öz olarak görülmüş ve tapılmış kendi özüdür; tanrısal özün bütün belirlenimleri bu yüzden insani özün belirlenimleridir." (Feuerbach 2008, s. 49).*

Bundan dolayı Feuerbach tanrıyla insanın karşıtlığının içeriksiz olduğunu söyler, ona göre nesne ve içerik aynıdır yani insandır, yüklem öznenin yerine geçebilir ve kanıtlanması gereken de budur.

Feuerbach'ın yansıtma (projeksiyon) teorisi Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi'* nde ortaya koyduğu diyalektikle benzerlik gösterse de Feuerbach'ta bu tam tersine döner.

Hegel'de erekselciliğin nesnesi olan Tin Feuerbach'ta yerini kendini tanrıda nesnelleştiren insana bırakır. İnsandaki bu öz-bilinç onun en ilksel dışsallığıdır ve dinsel bilinçte öteki olarak şekillenir, Feuerbach'ın amacı da öteki diye bir şey olmadığını, bunun insanın bilincinin bir yansıması olduğunu ortaya koymaktır. "İnsan özünü -ki bu dinin gizidir- nesnelleştirir ve sonra bu nesnelleştirilen, bir özneye, bir kişiye dönüştürülen özü tekrar için bir nesne haline getirir; o kendini düşünür, kendisi nesne olur ama bir nesnenin, başka bir özün nesnesi olarak." (Feuerbach 2008, s. 66). Böylece insan kendi özünü yansıttığı bir nesneyi zihninde yaratır ve inanç duyar, ibadet eder, bu durum insanın zayıflığının yansımada güçlenmiş olarak geri dönmesidir. Feuerbach'ın yansıtma teorisi, Marx'ı, Nietzsche'yi, Freud'u, Durkheim'ı ve Berger'i etkilemiştir.

Derrida, dinsel yanılsamayı biliçdışının itici gücü olarak görür. Derrida'ya göre dinsel bilinç kendini histeride gösterir ve kendi kendini yalanlar. Dinsel deneyimde

gerçekleşen bilinçdışı etkinliklerin arka planında yer alan akıl, insanı özne yapan, onu belirleyen logos olarak dil oyunlarıyla insanı hakikatine ve anlamına kavuşturur. Dil oyunları burada antropolojik bir konumdadır.

İlkçağda yaşayan Euhemoros (M.Ö. 340-260) yansıtma kuramını ilk kullanan kişilerden biridir. Euhemoros, mistik tanrıların sadece yüceltilmiş başarılı insanlar olduğunu, diğer insanların bu kişilerden etkilenmesi onların tanrılaşmasına zemin oluşturduğunu ileri sürmüştür. Daha sonraları Vico ve Hume, insanların spirituel şeylere ilgi duyduğunu ve bu olayları kendilerine benzeyen varlıklarla anlamlandırma içinde olduklarını söylemişlerdir. Bunlara ek olarak, Hobbes'un ateizmi ve Kant'ın *Prolomenaga'*sı da yansıtma özelliğini imler. Yansıtma din teorisinin kurallarını dizgeci eleştirel bir anlamda kullanan ilk kez Feuerbach olmuştur. Bundan sonra tanrının teolojik gerçekliğini korumak zor olmuş, tanrı, insan varlığının sonluluğunda ancak düşüncenin tasarlayabileceği manevi bir varlık haline gelmiştir. Feuerbach, dini antropolojik bir yöntemle incelemiştir. Dikkatleri yansıtmanın öğelerine yöneltir, insanın bu yansıtmayla kendinden uzaklaşarak yabancılaştığını bu durumun onda hasar meydana getirdiğini ileri sürer. İnsanın bu durumdan kurtulmasını dini imgelemlerden sıyrılıp kendi hakikatine geri dönmesinde bulur. Bu açıdan Feuerbach, Hegel'in Mutlak Tin'ini boş bir hayal olarak olumsuzlar.

Feuerbach, yansıtma hareketini insanın duygusal doğasında bilinçdışı bir eylem olarak görür, çünkü insan kendi özüne pasif kalmıştır. Feuerbach bu durumu rüya ile birleştirir, ona göre rüya uyanık bilincin tersine dönmesidir, çünkü rüya görürken yaşadığımız olayları, düşüncelerimizi, davranışlarımızı başka bir varlık gibi kendi dışımızda algılarız, oysa ego aynı egodur. Feuerbach bundan hareketle rüya durumu olarak nitelendirdiği dinsel bilincin olumlu bir olgu olarak değerlendirilebileceğini söyler.

Feuerbach, rüya metaforunu kullanarak dinsel bilinçte ve öz-bilinçte yansıtılan nesnenin tek olduğunu göstermeye çalışır, ona göre din insanın öz-bilincinden başka bir şey değildir. Feuerbach'ın amacı, insanın kendini nesnelleştirdiği şeyi kendi varlığı olarak özümsemesidir. Feuerbach'ın yansıtma teorisini Freud psikolojide, Durkheim ise sosyolojide kullanır. Freud, tanrıyı baba rolünde serimlerken, Durkheim dini baskıcı olarak ele alır. Feuerbach bu anlamda sosyal kurumlarla pek ilgilenmemiştir, o olaylara psişik patoloji olarak bakar ve nesnel bir yol izleyerek tedavi etmeye çabalar, dinin

kendini açıklamasına olanak sağlar bu açıdan düşüncelerinin kuramsal olarak görülmemesini söyler, çünkü kuramsal düşünce eyleme geçmez sadece bilmek ve açıklamak amacı güder. Feuerbach bu konuda şöyle der:

> "*Benim biricik amacım icat etmek, keşfetmek değil, "insani-realiteyi (Dasein) ortaya çıkarmak" tı; doğru görmek tek çabamdı. İnsana ben değil din tapar, üstelik dinin ya da daha çok teolojinin bu durumu inkar etmesine karşın; sadece bendeniz değil, dinin kendisi şöyle der; Tanrı insandır, insan tanrıdır; insan değil, sadece bir Ens rationis olan tanrıyı ben değil, dinin kendisi yadsır ve reddeder, bunu da tanrıyı insan kılığına sokarak ve sonra da bu insan kılıklı, insan gibi hisseden, düşünen tanrıyı tapınma ve ululama nesnesi haline getirerek yapar." (Feuerbach 2008, s.22). Feuerbach, dinin gizemini açıklayarak teolojinin zıtlıklarla dolu çarpık yanlarını ortaya koyar, bu olumsuz olarak görülse de ,Feuerbach, "Dinin insani özüne karşı değil, sadece insanlık dışı özüne karşı" olduğunu gösterir. (Feuerbach 2008, s. 23).*

Feuerbach, dinsel bilinçteki yanılsamanın nedenini teolojide oluşturduğu *biçim* olarak görür, bu üstün-gücü insan zihninin üstün gücüyle açıklar. Bu anlamda din Feuerbach'a göre, insanın kendine yabancılaşmasının ürünüdür ve değersizdir çünkü insanın içindeki boşluğu doldurmaktan ibarettir. İnsan zihni genel olarak doğa üstü bir varlığı etkinleştirmeye hazırdır, yanılsama bu aşkın varlığın tözselleştirilmesinde ortaya çıkar. Marx, dini şöyle yorumlar: "Dini insan yapar, din insanı yapmaz. Başka bir söyleyişle din, henüz kendini bulamayan ya da kendini yeniden kaybetmiş olan insanın kendinin bilincinde olması ve kendini duymasıdır… Din, insan özünün fantastik bir biçimde gerçekleşmesidir." (Marx, Engels 2019, s. 20-21). Feuerbach, Marx gibi insanın sadece gerçeği görmesini değil tutsaklıktan kurtulmasını ve öte dünya yerine bu dünyanın hakikatinde kendine yabancılaşmasına neden olan kutsal maskeyi çıkarmasını istemektedir.

Mircea Eliade, *Soliloques* isimli kitabında dini inancı tanrının insan ruhundaki varlığı olarak açıklamıştır. "1935 yılında Bükreş Radyosu'nda yaptığı bir konuşmada Eliade, tarihin her döneminde ve dünyanın her yerinde insanın dini tecrübe ihtiyacı hissettiğini ve belirsiz de olsa bir Tanrı bilgisine sahip olduğunu dile getirmiştir." (Adıbelli 2011, s. 178). Eliade'a göre din insan bilincine içkindir ve din olmasa bile bu bilinç hali yok olmayacaktır. Ancak ateistlerin varlığı Eliade'ın genel bakış açısına eleştirel bir nitelik getirebilir, insanlığı tek bir nesne olarak görmek kendi görüngübilimine zıtlık oluşturur özelliktedir.

Feuerbach'a göre, insanın doğa karşısında zayıf kalması kendini doğadan farklı algılamasının nedenidir. Bu doğal ve zorunlu alanı Feuerbach değil- ben olarak kodlar ve yansıtma edimini insanın doğa karşısında çektiği ızdırabı elinde olmadan dışa vurması olarak belirler. Feuerbach, insanın doğaüstü varlığı tasarlama akışını sanatçının yaratım akışına benzetir, iki etkinlikte de insan kendine döner ve alabildiğince özgürleşir. Dinsel bilinçte açığa çıkan bu içsel özgürlük dua olarak nesnelleşir, bu acı çeken bir insanın kendisiyle konuşmasıdır, kalpten geçenlerin söze dökülmesidir.

Feuerbach'a göre dinsel bilinçte oluşan doğaüstü soyutlama ile görünür dünya ikilemi, soyutla algı arasındaki çelişkidir, insan bu çelişkiyi imgelemle düzenler ve birleştirir, bu birleşimler dışarıda, dua, adaklar, ayinler, yakarış olarak kendini gösterir. "Dışsal olgusallığa bağımlılığının bilincindeki insan Doğanın güçlerini ve özellikle doğal fenomenleri yücelterek başlar. Ama kişisel tanrılar ya da tanrı kavramına kendini-yansıtma olmaksızın yükselmez." (Copleston 1998, s. 58). Çoktanrıcılıkta insanbiçimci tanrılar insanları doğadan ayıran özellikleriyle, insanın bilinçsiz ve istemsiz yanlarında saygı uyandırırlar, çünkü insan henüz kendilik bilincine erişememiştir, Feuerbach'a göre bunun nedeni, insanın kendini doğadan ayıramamasıdır. Tektanrıcılıkta insanları bir araya getiren şey, öz-bilincinin yansıma sonucu aşkın bir alanda tanrısallaştırılmasıdır. Copleston'a göre:

> *"bu yolda insan Doğayı kendisi için varoluyor olarak ve böylece bir amacı somutlaştıran ve anlaklı bir Yaratıcının ürünü olan bir birlik olarak düşünmeye başlar. Ama yaratıcı düşünmede insan kendi özünü yansıtır. Ve eğer Tanrı ideasından bu yansıtmadan kaynaklanan herşeyi sıyırırsak geriye elimizde yalnızca Doğa kalır. Öyleyse dinin en sonunda insanın Doğaya bağımlılık duygusu zemininde olmasına karşın, sonsuz kişisel bir Tanrı kavramının oluşumunda en önemli etmen insanın kendi özünü yansıtmasıdır. (Copleston 1998, s. 589.*

Öz-yansıma olarak ortaya çıkan bu ayrımla insan görünenin arkasında yatan bir görünmeyenin varlığını keşfeder. Feuerbach'a göre bu durum insanın dolaysız öz-bilincidir ve kendini kendisi için nesne yapar, bu durum insanı dinin kökenine taşır. İnsanın, doğanın etkin yaratımı karşısında duyduğu hayranlık, dinsel duygunun ilksel nedenidir ve kendinde amaç olarak görünür. Din, maddi dünyanın insan için varolduğunu söyler.

İnsan duygu doğasıyla hareket ettiği zaman yaşadığı acılar, korkular onu kendi bedeni dışında algıladığı bir varlığa yöneltir, onsuz varolamayacağını düşünen insan bilinçsizce

oluşan bu duygu karşısında kendine yabancılaşır. Ben kimim? Amacım ne? Sorularında ortaya çıkan bu duygu Ben ve değil-Ben arasında dışa vurulan dinsel bir duyumsamadır. Doğa yasaları karşısında önce istemsiz, bilinçsiz kendi özünden hareket eden insan, bu yasalar karşısında yaşadığı duyumsal ve düşünsel ayrımı farkettiği zaman kendi sanatını yaratmaya başlar, çünkü sadece insan bu yasaları anlamaya meyillidir diğer canlılar belirsiz bir zorunluluğa göre hareket ederler. Kendinin bu zorunlu alanın dışında olduğunu anlayan insan, doğadan farklı bir yaratanın olduğu fikrine kapılır ve doğaüstü tarafını tanrısal olana yansıtır. Copleston'a göre:

> *"Din insanın kendinden ayrılmasıdır: Tanrıyı kendi karşısına karşıt bir varlık olarak koyar. Tanrı insanın olduğu şey değildir ve insan Tanrının olduğu şey değildir. Tanrı sonsuz Varlıktır, insan sonlu; Tanrı eksiksizdir, insan eksik; Tanrı bengidir, insan geçici; Tanrının herşeye gücü yeter, insan güçsüzdür; Tanrı kutsaldır, insan günahkar. Tanrı ve insan uçlardır: Tanrı saltık olarak olumlu, tüm olgusallıkların özüyken, insan olumsuzdur, tüm yokluğun özüdür." "Böylece özünü aşkın bir alana yansıtarak ve onu Tanrı olarak nesnelleştirerek insan kendini zavallı, sefil, günahkar bir yaratığa indirger." (Copleston 1998, s. 59).*

Feuerbach bu durumu tersine çevirir, insana ussal değerini geri verir ve tanrısal olanı insanın özü yapar, böylece yüklem özne olur. Bu dönüştürme işlemi çağdaşı Bauer'de de rastlanılan durumdur. Bauer:

> *"teolojinin insansal yüklemleri Tanrıya yüklediğini, ama felsefenin insanın kendisine ve kendi özüne yabancılaşmasının kanıtı olan bu durumu ortadan kaldırma özleminde olduğunu ve kendi için varolan özne olarak, özgür bir egemen varlık olarak, başka bir öznenin yüklemi olmayan en üstün varlık olarak insanı yeniden kazanmak istediğini ileri sürmüştü… Bu felsefe, herhangi bir Tanrı veya paganların istediği gibi tanrılar istemez. Sadece insanlarla, özbilinçle ilgilenir…" (Rosen 2012, s. 393-3949).*

Bauerci ve Feuerbachcı bu düşünceler daha sonra Marx'ın doktora tezinde kendini gösterecektir: "Sıradan düşünce daima özneden ayırdığı soyut yüklemler kullanır. Bütün filozoflar *yüklemlerin kendilerini öznelere çevirmişlerdir."* (Rosen 2012, s. 394). Bu tür felsefi bir bilinç özne olarak gördüğü insana tanrısal nitelikleri yükler. Doğaüstü olana yansıtılan bu özün kendinden kaynaklandığını anlayan insan, içinde yaşadığı yabancılaşmayı kendi eylemlerinde ve toplumsal alanda nesnelleştirir, bu durum insanın kendine olan güveninin artmasına ve üstünlüklerinin sayesinde yaşamına anlam katmasına neden olur. Feuerbach'a göre, insanın bireysel olarak doğa karşısında çektiği sıkıntıyı aşmak için diğer insanlarla kurduğu birliktelik gökyüzündeki tanrıları zamanla yeryüzündeki siyasi tanrılara dönüştürür.

Tanrıbilimi insanbilime çeviren Feuerbach, Hegel'i de terketmek zorunda kalır, çünkü Hegel'in öğretisi doğanın yaratımını tanrıbilimsel çerçevede açıklar, yine de Feuerbach Hegel'deki yabancılaşma kavramını kullanır, saltık Tin'in doğada kendine yabancılaşarak geri dönüşünün yerine insanı koyar, böylece insan kendine yabancılaşmadan kurtulup gerçek benliğine kavuşacak ve insanbilim gerçek din olacaktır. Feuerbach insanın doğasını *Mit-Mensch (başka insanla)* olarak temel olgusallık kapsamında açıklar. Eşeysel ayrılmayı insanın eksikliği olarak alır, 'Ben'i 'Sen'le birleştirerek, dişil ve eril olanın bütünlüğünü korur.

Feuerbach'ın insanın özel tür birliği üzerine olan dayatmasına yönelim olarak toplumsal gelişimi sağlayacak ya da uluslararası siyasi bir birlik oluşturma düşüncesine dönüşebilirdi. Ama yine de insanları aynı çatı altında toplayan Devleti insanlık bilincinin nesnel hali olarak görmesi Hegelcidir. Feuerbach'a göre, gerçek devlet "sınırlanmamış, sonsuz, gerçek, tam, tanrısal insandır,…saltık insandır." (Copleston 1998, s. 61). ve ona göre politika da din olmalıdır, ama bu düşünceye aykırı olarak ateistçe bir dindir, çünkü tanrının yerine geçen insan Devleti bağımsız yapar, özünü tanrıya yansıtan insan hakikatten yoksun bırakır.

Feuerbach'ın, idealizmi materyalizme dönüştürmesi ve insanın özünü aşkınsal bir varlığa yansıtıp kendine yabancılaşmasının üstesinden gelmesini dayatması, Marx ve Engels'in ideolojisine zemin oluşturur. Marx, *Elyazmaları'*nda Feuerbach'ın başarılarını açıklar:

> *"Felsefenin refleksiyona dönüştürülmüş ve geliştirilmiş dinden başka bir şey olmadığının ve bunun da insan doğasının yabancılaşmasının başka bir formu olduğunun kanıtlanması; materyalizmin ve gerçek bilimin kuruluşu; felsefenin teolojileştirilmesinden başka bir şey olmayan Hegelci ortadan kaldırmanın olumsuzlanmasına karşı olarak, insan içerisinde gerçekliğin yaratıcısı olarak sunmuş olması." (Rosen 2012, s. 406).*

Yansıtma teorisi, nesne eşittir din'de kurulur ve tamamen Feuerbachcıdır. "Hegel'deki spekülasyonun eleştirisini, spekülatif amprizm olarak temellendiren de işte bu tezdi. Olgunun bilinmesi-yanlış bilinmesi, olgunun spekülasyonun özü kılığına girmesi. İşte bu yanlış bilme = yabancılaşma." (Althusser 2010, s. 217). Önce Feuerbach daha sonra Marx tarafından kullanılan yansıtma teorisinde kullanılan slogan şuydu; "İdeolojiyi yeniden ayaklarının üstüne oturtmak ve onu ideoloji olarak yıkmak için, altüst etmeyi

altüst etmek gerekir." (Althusser 2010, s. 217). Bu ideolojik açıdan bilimsellik taşır, dinin akla uygun olarak tersyüz edilerek gerçeğe ulaşılması.

Feuerbach bilimde materyalist, tarihte idealist olduğunu belirtir. Marx bunu olduğu gibi kendi ideolojisine geçirir, ama Feuerbach'ı, dinin toplumsallığını gözardı ettiği, sadece bireysel soyutlamayı ön plana aldığı ve kendi gerçekliği içinde duyusallığı pratiğe geçirmediği, politikadan uzak durduğu için eleştirir. Çünkü Marx'a göre gerçeğe giden yollar politikadan geçmek zorundaydı. "Toplumsal hayatın tamamı özünde *pratiktir*. Teoriyi mistisizme götüren bütün sırlar, ussal çözümlerini insan pratiğinde ve bu pratiğin kavranmasında bulur." (Marx, Engels 2019, s. 16). Kamenka'da Feuerbach'ı eleştirenlerden biridir. Ona göre: "Felsefenin geleneksel problemlerinin pek çoğu yalın olarak Feuerbach tarafından tartışılmadı; merkezi problemlerden birisi olan mantığın doğasına neredeyse hiç değinilmemiştir." (Rosen 2012, s. 411). Feuerbach'ın çıkarımı, insanların birbirine olan gereksinimine dair bilinç oluşturmaktı. Marx bu anlamda Feuerbach'ı bir teorisyen filozof olarak takdir eder. Marx'ın yazdığı bir denemede ne kadar Feuerbachcı olduğunu görürüz; "Sizin için, *hakikate ve özgürlüğe* ateş ırmağından [yani, Feuer-Bach] geçen yoldan başka hiçbir yol yok. Feuerbach şimdiki zamanların arafıdır." (Rosen 2012, s. 399).

4.2 Evirme Yöntemi

Feuerbach'ın ampirik nesneye ilişkin yansıtma teorisi dini insanın özyansıması olarak görür. Yansıma gereği alt üst edilen bu yapıyla öznenin nesnesi olan nesne, öznenin öznesi olur. Feuerbach'ın din kuramının açılımı budur. "Özne-İnsanın nesnesi, en yüce Özne olan Tanrıdır." (Althusser 2010, s. 221). Feuerbach, bu ikili ilişkiyi evrilebilir olarak görür ve indirgeme dizgesinde insanbiçimci olarak ilerler.

Yunan'ın mitolojik döneminde Hesiodos ve Homeros insanın trajik aklını keşfetmesinde önemli rol oynarlar, çünkü bu dönemdeki insanlar tanrılarla çevrilmiş doğaya karşı bireyselleşme çabası içinde, Aristoteles'in söyleyişiyle, "hayret etme" evresinden düşünce biçimine geçtiler. Bunun yanında Ksenophanes, Homeros ve Hesiodos'un tanrıları yarı insan olarak ifşa etmelerine ve insanların eksikliklerini, kötü yanlarını tanrılara yansıtmasına şiddetle karşı çıkar. Ksenofanes'in karşı çıktığı şey daha çok insanların kendi kusurlarını, hatalarını tanrılara yükleyip bir kenara çekilmeleridir.

Ksenofanes tam tersini yapar tanrıya insanın en üstün özelliklerini düşünme ve imgelem gücünü atfeder.

> *"Tek bir Tanrı, Tanrılar ve insanlar arasında en ulu,*
>
> *Ne kılıkça insanlara benzeyen ne de düşünmede,*
>
> *Hep göz, hep düşünme, hep kulaktır o,*
>
> *Hep aynı yerde kalır hiç kımıldamadan,*
>
> *Yakışmaz ona bir oraya bir buraya gitmek.*
>
> *Yorulmadan sarsar ruhun düşünüşüyle bütün dünyayı."[Frg. B23, 24, 25, 26; a.g.e.] (Feyerabend 2012, s. 113).*

Feuerbach'a göre Tanrı, insanın yeniden yaratılmasıdır, tanrı neden, insan da alet olarak birbirine bağlanır. Feuerbach tanrının insan dışında nesnel bir varlığı olduğuna inanmaz, amacı dinin kapasitesini insanın pratik yaşamında açık bir şekilde göstermektir. Ona göre dinsel bilinç insan bilincinin gelişimi için bir basamaktı bu nedenle tanrıbilim onun izleğinde insanbilime dönüşmüştür. Tanrıdaki determinasyonda türdeki üstünlüklerin nasıl olduklarını gösteren yüklemleri yok saymak tanrıyı da yok saymaktır. Tanrı (özne) ve Tanrısal nitelikler (yüklem) birliğinde öncelik yüklemdedir, yüklemlerden kuşku duymak özneden kuşku duymakla aynı şeydir. Bundan dolayı Feuerbach'a göre yüklemler antropomorfik ise onların öznesi de antropomorfik (insanbiçimci) olma zorunluluğundadır.

Antikçağ'da yazılan fragmanlara baktığımızda antropomorfizmin Yunan kültürüne damgasını vurduğunu görürüz. Tanrısal varlıklar bazen üstü örtük bazen açık insan olarak nitelendirilmiştir. Birkaç örnekle:

> *"Ey tanrıların mutlak hakimi,*
>
> *Böyle sakin mi dinleyeceksin bu iğrençlikleri? Böyle sakin mi seyredeceksin?*
>
> *Ne zaman fırlatacak ölüm kusan elin yıldırımlarını, gökyüzü bu kadar berrak olursa?*
>
> *Bütün gökkubbe insin yıkılsın bırak." (Seneca 2019, s. 34).*

> *"Sen unutsan bile, tanrılar hatırlar, fides hatırlar,*
>
> *Yaptıklarını çok geçmeden burnundan fitil fitil getirmek için." (Catullus 2011, s. 33).*

"Ve tanrılar (insanlar), (erden, geyik vuranı),
avcı hanım gibi büyük sanlarla anarlar onu.
Elden ayaktan düşüren Aşk asla yaklaşamaz yanına"(Sappho 2015, s.27).

Görüldüğü üzere insanbiçimci özellik Yunanistan'a aittir. Bu kavrayış o kadar insanidir ki doğanın her alanında merkeze yerleşmiştir. Her destanımsı anlatımın altında yatan gerçeklik insana ait bir niteliği yansıtır. Edith Hamilton'a göre, "Yunanistan'ın doğuşuyla insan evrenin merkezine yerleşti. Bu da gerçek anlamda bir düşünce devinimini ortaya koyuyordu. O zamana kadar insan varlığının üstünde pek durulmamıştı. İlk olarak Yunanistan'da insan kendi kendinin bilincine tam olarak vardı." (Timuçin 1992, s. 102). Hesiodos'un anlatımlarına göre, Antik Yunanda yaratılış düşüncesi yok, sadece oluş var, dünyada her şey nasıl meydana gelmişse tanrılar da öyle varolmuşlardır, insanların yaşamını düzenlemekle yükümlüdürler, insanın eksik yanının eksik çözümleyicileridir. İlk kez, kendi de yarı tanrı olan Prometheus, bu oluşmuş varlıkları aşağılık bulup onlara kafa tutar ve insanlara insanlığını geri verir. Feuerbach'ta Prometheus gibi İnsana insanlığını geri kazandırmak ister.

Ksenophanes, Sokrates öncesi dönemin ikinci yarısında yaşayan filozoflardandır. Filozof diyoruz çünkü bu dönemdeki düşünce şekli tam anlamıyla artık felsefedir ve Ksenophanes de bu anlamda ilktir. Yaşadığı dönemi eleştirileriyle etkilemiş, Homeros'un insanbiçimci tanrılarına şiddetle karşı çıkmış, tanrıyı insandan ayırmış, insana bilge olma ideali çizmiş ve yeryüzünün sadece insanlara ait olması gerektiği düşüncesiyle kendinden sonraki filozofları etkilemiştir. Ksenophanes, akılcılığın öncüsü olarak görülür. Timon, Ksenophanes'in "insandan uzak" tanrısını doğaüstü bir yaratık olarak görür. Timon'a göre, Ksenophanes kendi tanrısına abartılmış duyusal özellikler yüklemiş ama duyguyu yok etmiştir bu da o dönemde Homeros'un duygusal tanrılarına alışmış insanların pek anlayamayacağı bir durumdur, zaten Ksenophanes' de bu anlaşmaya zemin hazırlamaz, insani nitelikler taşıyan tanrısını insandan uzak tutar ve bunu neden yaptığını kendisinin de bilmediğini söyler. Feuerbach, Ksenophanes'in duygusuz tanrısının dinin özünü kaybetmesine neden olacağını söyler, çünkü sadece insanlara acıyan, onların iyiliğini isteyen şevkatli bir Tanrıya insanlar inanır. Ksenophanes'in öğrencilerinden sayılan ve paradokslarla konuşmayı sevdiği için pek

anlaşılamayan, çağının karanlık filozofu olarak adlandırılan Herakleitos'da geleneksel inancı alay konusu yapar;

> *"Kana bulanarak arındırmaya çalışıyorlar kendilerini, çamura batmış birinin kendini çamurlu suyla yıkaması gibi. Çamurla temizlenen birine herkes deli der. Karşılarındaki tanrı heykellerine yakarıyorlar, konuşur gibi duvarlarıyla evlerin. Ne tanrılar ne de kahramanlar hakkında bir şey bildikleri var." (Herakleitos 2014, s. 43).*

Herakleitos bu fragmanda Katharsis (Arınma) ritüelleriyle dalgasını geçer. Feuerbach, Ksenophanes'in ve Herakleitos'un insandan uzak tanrısına karşın, tanrıyı insana çok yakınlaştırır, tanrının özünün insanın özü olduğunu söyler, yine ona göre tanrısal öz, "bireysel yani gerçek, cisimsel insanın kısıtlılığından uzaklaştırılmış, nesnelleştirilmiş, yani insanın özünden farklı, başka bir öz olarak görülmüş ve tapılmış kendi özüdür." (Feyarebend 2012, s. 489). Tanrısal özün bütün determinasyonu bu nedenle insani özün determinasyonudur. Feuerbach'a göre, tanrısal yüklemleri, antropomorfizme yol açar diye yadsımak asıl tanrıtanımazlıktır. Feyerabend'e göre, inançlı bir insan tanrıdan şüphe etmez, tanrının belirlenimsizliği ve kavranamayışı inançsızlığın sonucudur sadece.

Feuerbach'a göre insani ve tanrısal yüklemler sadece niceliksel farklılık gösterir. Tanrısal yüklemleri antropomorfizme yol açar diye yadsımak tanrıyı reddetmektir, bundan dolayı "Tanrısal özün belirli, olumlu yüklemlerini yadsımak, hala kendi için bir *din* görünüşüne sahip, yadsıma olarak idrak edilmeyen dinin yansımasından, *sinsi, kılı kırk yaran ateizmden* başka bir şey değildir." (Feuerbach 2008, s. 50). Tanrının yüklemlerinden şüphe etmek tanrıdan şüphe etmektir ve bu da inanca ters bir durumdur. "Yüklemlerin nesnel hakikatini kuşkuyla karşılarsan o zaman bu yüklemlerin *öznesinin nesnel hakikatinden* de kuşku duymak zorunda kalırsın. Yüklemlerin insanbiçimciliklerse onların öznesi de insanbiçimciliktir." (Feuerbach 2008, s. 53). Feuerbach'a göre, öznenin gerçekliği yüklemin gerçekliğinde yatar, yüklemleri yok saymak özneyi yok saymaktır. "Varlık, varoluş kavramı hakikatin ilk, asli kavramıdır. Ya da: Başlangıçta insan hakikati varoluşa, sonra varoluşu hakikate bağımlı kılar." (Feuerbach 2008, s. 55). "Böylece kendinden-varlık insanın özünde en kutsal gerçek olarak görülür. İnsan için "kendinden -varlık'ın anlamına sahip, en yüce öz olan şey, onun daha yücesini tasarımlayamadığı şeydir; işte bu, onun için tanrısal özdür."(Feuerbach 2008, s. 52). Feuerbach'a göre, soyut bir kendinde varlık tasarlamak

imkansızdır çünkü insan sadece bilinenleri belirleyebilir. Yüce bir varlık tasarımı insanın kendi sınırlarını aşmasıdır, insanın sonsuzluğu türün özelliğinde ortaya çıkar. Feuerbach'a göre, kendi bilincini sınırlayarak başka bir güce yansıtılan özellikler, bilincin daha yetkin olmasıyla bilincin kapsamı içinde kalacaktır. Dinsel bilincin gelişimini de bu açıdan değerlendiren Feuerbach, bugün tanrıtanırlık olarak adlandırılanın gelecekte ateizme dönüşeceğini ve insanın vazgeçtiği kendini tekrar özüne katacağını belirtir. Feuerbach, bu durumu yansıtma teorisinde organik bir benzeşimle açıklar:

> *"Atardamar faaliyetlerinin kanı kol ve ayaklara kadar göndermesi ,toplardamar faaliyetinin ona tekrar geri getirmesi gibi, genel olarak yaşamın devamlı bir kasılmadan (Systole) ve gevşemeden (Diastole) ileri gelmesi gibi dinde de durum aynıdır. Dinsel kasılmada insan özünü kendi dışına atar, kendini kovar, reddeder; dinsel gevşemede kovulan özü tekrar yüreğine katar." (Feuerbach 2008, s. 67).*

Feuerbach bu benzeşimle, insanın yansıtma ediminde gerçekte kendini tamamlamayı amaçladığını ve tanrıyı iyi olan nesne olarak kullandığı için devinimi de bu nesneden aldığını belirtir. Tanrı ve insan arasındaki bu fark, insanın kişisel doğası ve tür doğasındaki farka dayanır. İnsan bireysel olarak sonlu görülürken tür doğasında sonsuzluğu içinde taşır, böylece özü itibarıyla sonsuzken varlık olarak sonlu bir gerçeğe sahip olur. En yüce olarak tasarlanan gerçekte sonsuz değildir. Gerçek olan belirlenebilirdir, bundan dolayı sonsuzun gerçekleşmesi onun sonluluğunun nedeni olur, böylece türün yetkinliklerinin gerçeklik kazanması sınırları kaldıracak ve sonlu -sonsuz farkı tür varlığında önemini yitirecektir.

Feuerbach, tanrının ölçüsünü anlığın ölçüsü olarak belirler. "*Tanrıyı nasıl* düşünürsen, kendini öyle *düşünürsün ;* senin tanrının ölçüsü anlığının ölçüsüdür. Tanrıyı sınırlı düşünürsen anlığın da sınırlı olur." (Feuerbach 2008, s. 79). Sınır koyma Feuerbach'ın yansıtma teorisinde önemli rol oynar. Bilincin kendini yinelemesi ve kendini sınırlaması Feuerbach için gerçek bir edim değildir. Bu sorun Ben-Sen diyalektiği bölümünde ayrıntılı verilecektir.

Feuerbach'a göre insanın tür doğası anlık, istenç ve kalp'ten oluşur. Kalp, dinsel bilinçte tasarlama yetisine denktir. İnsanın öz-bilincinde gerçekleşen anlık ve istenç arasındaki zıtlık duygu ile bertaraf edilir. Feuerbach, insanın bu güçlerinin *kendinde*

varlık olarak görülen yansıtmayla tanrılaştırıldığını ifade eder. Feuerbach, tanrısallaştırılan bu yetkinliklerin insan doğasının özü olduğunu serimler.

4.3 Anlık Varlığı

Feuerbach, dini insanın çift yönlü karakteri olarak görür. İnsan sonlu özüyle karşısına sonsuzluğu alır ve bu kendine zıt sonsuz özde özünü nesnelleştirir. Feuerbach'ın 'Ben'i, Descartes'in 'Ben'inde (düşünüyorum öyleyse varım), Kant'ın deneyim nesnesinin imkanında ve Fichte'nin 'mutlak ben'inde yaratma eylemiyle aynılaşacaktır. Anlıkta bu iki özü birleştiren Feuerbach, tanrısal öz ve anlıksal öz arasında bir ayrım olacaksa bunun sadece insan doğasının zorunlu içselliğinde gerçekleşebileceğini söyler, hem tanrıyla aynı olan bir doğa ve hem de kendi dışında varolan bir doğa. "İkiye bölünme, birbirinden ayrılan ama bir olması gereken, bir olabilen ve bu yüzden özde, hakikatte bir olan özler arasında meydana gelir sadece…" (Feuerbach 2008, s. 73).

Anlığın insanda doğaüstü olarak düşünülmesinin nedeni tekil varlığa ilgisiz kalmasıdır. Onun ilgi alanı tümellerdir, insanın çelişkili duygu yapısıyla ilgilenmez, kendi koyduğu zorunlu, mantıklı, ölçülü nesnel kurallar içinde ilerler. Feuerbach'a göre tanrı anlığın nesnel özüdür, tanrısal öz anlığın kendi üstünlüğünü fark etmesidir. İnsanın mantıksal yanını oluşturan anlık, kalbin duygulanımlarıyla, acılarıyla, hevesleriyle ilgilenmez, arzu, tutku ve dilek hissetmez. Sadece gerçekçi düşünen kişiler anlığın doğasını nesnelleştirir ve karakterize eder. Bu insanlar sınırlı olan her nesneye karşıdırlar, bağlanmamak onların özgür alanıdır. Feuerbach bu kişiler için şöyle der: "Hiçbir şeye gereksinim duymazlar ve bu gereksinimsizlik nedeniyle ölümsüz tanrılara benzerler", "onlar nesnelere değil, nesneler onlara boyun eğer", "her şey boş, geçicidir." (Feuerbach 2008, s. 74). Feuerbach açıkça söylemese de Kant'ı hissettirir. Kant "Kritik der praktischen Vernunft" da (Pratik Aklın eleştirisi) şöyle der: "akıl, tasarımların karşılığı olan nesneleri meydana getiren ya da kendini (doğal yeti buna yeterli olsa da, olmasa da) bu nesneleri meydana getirmek üzere belirleyen -yani kendi nedenselliğini belirleyen- bir yeti olan istemenin belirlenme nedenleriyle uğraşır." (Kant 2016, s. 16). Buradaki nedensellik kavramı yani özgürlük deneyimini gerçekleştirememiştir. Ahlaki alanda eylemin gerekçesi, eylemin kendisinden ve sonuçlarından daha önemlidir. Kant'a göre niyeti bilmek önemli, bu da insanın içindeki yasayla gerçekleşmektedir, yani insan kendi ahlak yasasını kendi belirler, özgürlük bilinci ahlak yasasının bilinç

bakımından şartıdır. Feuerbach'a göre kendi başına yasalar akıllı varlıkların birbiriyle ilişkisinde yetersizdir, etik alanda öznel eylem kişiyi doğadan soyutlar.

Feuerbach'ın birbirine zıt olarak aldığı iki öz, kalbin ve bilincin, anlığın özüdür. İkisi birbiriyle çelişir, kalp aklın düşüncelerini yadsır, akıl kalbin fantezilerine kapalıdır. Feuerbach böyle bir ikilikten söz etse de düşünme ve soyutlamayla ikisinin birlikteliğine olanak tanır, bu da ancak özneyi tanrısal bir öz olarak görmemekle olasıdır. Karşıtlık insanın tekil ve tür arasındaki farklılığına dayanır, tür insanın soyut, görüntüsüz özüdür, bireysellik ise var olmadır. Feuerbach'a göre, anlık türün kendine özgü doğal yatkınlığıdır, genel olaylarla ilgilidir ve insandaki doğaüstü gücü temsil eder; kalp ise bireyseldir, sorgulama alanı kendine özeldir. İnsan yalnız anlıktaki kendinden dolayı ve yine öznel özünden soyutlama yaparak kavramlara ulaşma, belirli koşullara erişme, nesneyi duyumsal olarak seçme ve onun kendisindeki izini sürme yetisine sahiptir. Bundan dolayı insan duyusal ve maddi belirlenmiş doğasıyla sonluyken, onun tür özü sonlu olmayan soyut özdür. Feuerbach anlığın türle bağlantısını "sonsuz zihin" olarak kodlar, sonluluk ve sınır sadece birey için geçerlidir. Dinsel antropomorfizm de bu nedenle anlıkla ters düşer; anlık tanrıyı olumsuzlarken diğer yandan tanrı anlığın özünü oluşturur. Tanrı, insanın düşünme yetisinin, bütün olarak gücün ya da eyleminin nesnel doğasından başka bir şey değildir.

> *"İnsan başka bir zihne, yani -zira zihin kavramı sadece düşünme, idrak, anlık kavramıdır, başka her zihin fantezinin yarattığı bir hayalettir- başka bir anlağa, kendisini aydınlatan, içinde faaliyet gösteren anlak olarak inanamaz, onu kovuşturamaz, tasarımlayamaz, düşünemez. Onun elinden, anlağı kendi bireyselliğinin sınırları dışına çıkarmaktan başka bir şey gelmez. Bu yüzden "sonsuz zihin" sonludan farklı olarak bireyselliğin ve bedenselliğin- zira bireysellik ve bedensellik birbirinden ayrılmaz- sınırları dışına çıkarılmış anlamaktan, kendi için koyulmuş ya da düşünülmüş anlamaktan başka bir şey değildir." (Feuerbach 2008, s. 75).*

Skolastikler, kilise babaları ve eski pagan düşünürler tanrının soyut özünün, tasvir edilemezliğini insan zihninin görünemezliğiyle açıklama çabası içinde olmuşlardır. Onlardan biri olan Augustinus, *contra Academicos* isimli yapıtında insanın en yüce varlığını akıl olarak görür ama bunu sonradan değiştirir yerine tanrıyı koyar, 'özüm en yüce olandadır' der. Her ne kadar görüşünü değiştirse de Agustinus için tanrı ve zihin kutsallığın ürünleri olarak anlaşılır.

Feuerbach'a göre de tanrı insanın en yetkin özü olan akıldır, illüzyon aklın tanrı gibi görünmesindedir. Akıl kendini tatmin etmek için en yüce ilk öze gitmek zorundadır, çünkü o en yetkin özün gözetimindeyken kendi gözetiminde olur. Doğaüstü öz olarak tanrı anlağın doyuma ulaşmış kendi özüdür ya da kendi içinde doyuma ulaşmış anlak doğaüstü güç olarak tanrıdır. Bu nedenle tanrının doğaüstü determinasyonu anlığın determinasyonu olarak kavranırsa gerçek olur. Feuerbach anlık ve tanrıyı düşüncenin nesnesi olarak görmez, çünkü düşünen düşünce etkinliğini yitirince kendinin ayrımına varır. Bilginin duyusallıktan oluşan nesnesi duyu verilerinden ayrıldığında ortada soyut bir özne kalır. Feuerbach bunun nedenini düşünce etkinliğinin kendine özgü eylemi olarak görür. Düşünme etkinliği kendinden etkinliktir, bu durum Kant'a göre başka bir şeyin etkisi olmadan kendi için varolmadır. Sadece kendinden faydalanan etkin ben aşkınsal bendir, zaman ve mekana bağımlı değildir, aşkınsal bir zaman ve mekanda yer alır, kendi şey olmadığı için bütün kendinde şeyleri kapsama alanına alan öz olur. Feuerbach'a göre zorunlu olan öz anlıktır ve mutlak yasadır, akıl dışı şeyleri düşünemez, kendi varlığında kendi amacını bulur ama her şeyi tanrıdan oluşturur. "Spekülatif düşünürlerin ve teologların tanrıyı, kendisinde varoluşla özün birbirinden ayrılmadığı bir öz. Bu özün sahip olduğu bütün özgülükler kendisidir; böylece yüklemle özne onda özdeştir diye tanımlamaları, yani bütün bu belirlenimler anlığın özünden çıkarılmış kavramlardır sadece." (Feuerbach 2008, s. 82).

Anlık, bilincin olmadığı yerde dünyayı hiçlik olarak yadsır çünkü onun için var-olan sadece akıldır, onun olmadığı yerde herşey anlamsız ve nedensizdir. Feuerbach'a göre, dünyanın varlığının gerçek nedeni anlağın kendi doğasındaki zorunlu nedeni olur çünkü dünyanın kaçınılmaz varlığı olmadan anlık var olmaz, diğer yandan akıl mutlak gerçeklerin zorunlu kurucusu olarak dünyayı kendine bağlar çünkü akıl kendinde amaç olarak en yüce özdür ve varlığın özbilincidir, varoluş nedenselliğini ilk olarak, ama zaman bakımından sonuncu olarak görür. Feuerbach burada Fichte'nin 'mutlak ben' kavramından etkilenmiş gibidir. Fichte mutlak kavramı ile, tüm görüngülerin yaratıcısı olan ve ayrıca bireysel olan görüngüleri de kapsayan bir kendi kendine varolandan söz eder, ilk neden ve son neden. Feuerbach, insanın kendi özünde nesnelleştirdiği anlağında dünyanın nedenini ve amacını görmesini de buna bağlar.

4.4 İstenç Varlığı

Kant felsefesinin epistemolojik kavramı 'Aşkın Ben', Fichte'de 'Mutlak Ben', Feuerbach'ta 'Anlık Varlığı'na dönüşür. Fichte bu kavram ile Kant'ın 'Pratik Aklın Eleştirisi'nde ileri sürdüğü özgürlük ideasıyle ilgili görüşlerini geliştirir. Kant'ın 'ding an sing' (kendinde şey), Fichte'de 'eyleyen ben' olur ve tüm gerçekliği bunun üzerine kurar. Descartes'ın 'cogito'su Fichte'de tepe noktaya erişir ve 'düşünüyorum o halde dünyayı tasarımlıyorum'la 'Ben'i özgür olarak sınırsızlandırır. Feuerbach'ta bu 'sonsuz istenç' olur ve hiçlikten yaratma, mucize ve inayet olarak dinin merkezinde yer alır. İstenç varlığı olarak tanrı doğası olmayan bir tanrıdır ve monoteizme özgüdür. Krüger, istenci yasa koyucu olarak görür. Kant'a göre ise "İstenç, kendini yasanın yaratıcısı olarak ele alabilir." (Derrida, Descombes, Kortian, Labarthe, Lyotard, Nancy 2015, s. 64).

Feuerbach, Musevilerin özgüllüklerini korudukları tanrısını dini bencilliğin en yararcı hali olarak görür ve ona göre bu tanrı anlık varlığı olarak tanrının tam zıddıdır. Musevilikte kendini amaç edinen tektanrıcılık doğayı da isteğin nesnesi olarak ilkeleştirmiştir. "Doğa Museviler için bencillik amacına ulaşmaya yarayan sadece bir araçtı, sırf bir irade nesnesiydi." (Feuerbach 2008, s. 164).

Feuerbach'a göre, antikçağda doğa sadece teorik bir gerçek olarak kendinin amacıydı, böyle düşünülen bir ortamda "Dünya niçin varoluyor?" sorusu oluşmaz, doğa ve tanrı onun için aynı şeyi ifade eder. İnsan pratiği teoriye çevirdiği zaman doğayla arasına çizgi çeker, böyle bir bölünmenin olmadığı antikçağda doğa kendini yaratmasının nedeni olur. Doğayı kendi çıkarına kullanan insan doğayı hiçleştirir ve tasarım durumuna getirir. Tanrı evrenin mutlak tasarlayıcısı olarak emreder ve hiçlikten yaratır, bu yaratım saltık gücün ihtişamlı ifadesidir. Tanrı gözetiminde doğa yasaları olumsaldır, çelişkiyi içinde barındırır ve nesnel sınırlamalardan ayrıdır. Yağmur kana dönüşebilir, kör olan görebilir, denizler ikiye ayrılabilir, bunun için sadece istemesi yeterlidir. Feuerbach, yararcılığı Museviliğin temel ilkesi olarak görür ve mucize inancında bencilliğin nesnesi olarak kodlar. "Ve Yakup adak adayıp dedi: Eğer tanrı benimle olursa ve gitmekte olduğum bu yolda beni tutarsa ve bana *yemek için ekmek* ve giymek için esvap verirse ve selametle babamın evine dönersem, o zaman *RAB bana tanrı olacak." (Feuerbach 2008, s. 163-164).* Feuerbach'a göre, yoktan yaratım, mucize ve

inayet imgeleme dayalı bir irade edimidir ve istençle gerçeklik arasındaki birlikle tanrısal irade tarafından oluşturulur. Bu mutlak güç sayesinde insan doğayla olan bağını koparır ve kendine doğa dışı bir öz yaratarak isteklerine ulaşmak ister bunu da imgelemle yapar. Tanrı bütün dindar insanların kurtarıcısıdır artık. Yoktan yaratma, mucizeyi ve öngörüyü içerir. Öngörü, anlık tarafından sınırlandırılmadığı sürece dinsel bakımdan mucizeyle kendini gerçekleştirir. Feuerbach'a göre öngörü inancı:

> *"bütün nesneleri rastgele kullanmak için el altında tutan, gerçekliğin tüm otoritesi karşısında gücü hiçlik olan bir otoriteye inanmaktır. Öngörü doğa yasalarını fesheder; zorunluluğun seyrini kesintiye uğratır, sonucu kaçınılmaz olarak nedene bağlayan sarsılmaz bağı koparır; kısaca o evreni hiçlikten var eden aynı sınırsız, kadiri mutlak iradedir." (Feuerbach 2008, s. 151).*

Yoktan var etmenin yaptığı şeyi öngörü de yapar ancak öngörünün özü insanla bağlantılıdır, insan için nesneleri istediği gibi kullanır ve gücü mutlak olan yasaların işleyişini engeller. Doğada sadece doğal öngörü vardır, mucize dini öngörüye aittir. Hayvanın içgüdü ve duyuları dışında onları kollayıp koruyacak öngörüsü yoktur. Ayağı kırılan bir at bir koruyucusu olmadığı için zorunlu olarak yok olur. Öngörü bu bakımdan sadece dindar insanlar için geçerlidir. Görüldüğü üzere, insanın hayvandan özsel farkı öngörü düşüncesinde dile getirilir, doğanın canlılar arasında insan türüne gösterdiği acımasızlık karşısında korunduğu ifade edilir. Feuerbach, kutsal kitaplarda yazılan bir çok olayı doğaya karşı geliştirilen öznel bir davranış olarak görür. İnsanın doğadaki diğer canlılardan daha özel ve değerli olduğu gösterilmiştir, insanın varoluşu doğada sonsuzlaştırılmıştır. İçinde değerli bir sınırsızlık inancı taşıyan insan için dışsal nesneler onun uğruna varolur. Bu düşünce insanın doğaya karşı bencilliğinde ortaya çıkan ve kendini doğadan ayıran faydacı bir birlikteliktir.

Feuerbach'a göre, kamutanrıcılık (tümtanrıcı, panteizm) ve kişilikçilik (personalizm) arasındaki en büyük fark yaratım düşüncesinde ortaya çıkar. Kamutanrıcılık yaratmanın gerçek özünü saklar, insanları doğayla bir tutar, kişilikçilik doğadan ayırır ve kendi özünü verir. Tektanrıcılıkta doğanın nedeni insandır ve kendi için hiçliktir.

Feuerbach'a göre dinsel bilinçte açığa çıkan istenç varlığı olarak tanrı, insan kişiliğinin özsel nedenlerinin yansıtılmış halidir. Tanrısal karakter ile insan karakteri arasındaki farklılık sadece düşsel bir belirlenimdir. Feuerbach tektanrıcı dinleri bencillikle suçlar, ona göre bunun öte dünyada ya da bu dünyada işlev görmesi sonucu değiştirmez.

4.5 Kalp Varlığı

Feuerbach'a göre, insanın kendi özünde yaşadığı çelişkili iki eğilim sonucu ortaya çıkan huzursuzluk sevgi bilincinde giderilir. Ahlaksal yetkinlik kendisi yasa olan iradesiyle insanın duygu doğasını küçültür.

Feuerbach'a göre, insandaki bu önemsizlik duygusu sadece kalbin, sevginin en yüksek gerçeklik olduğu ve tanrıyı kendi öznel özü görme bilincinde giderilir. Yasanın soyutlayıp mahkum ettiği insanı, kalp hoşgörü gösterip özgür bırakır. Bu ikilik arasındaki dolayımlama sevgi sayesinde gerçekleşir. Sevgi, yeterli olanla yetersiz olan arasındaki bağdır. İnsan sevgi sayesinde kendi özündeki bölünmenin yine insani özün sonucu olduğunu kavrar. Ben ve değil-Ben arasındaki karışıklığın üstesinden özü belirleyen, öz-bilinç olan sevgi gelir. Kalp sadece kalbe seslenir, sadece kendi içinde huzuru bulur. Bu bilinçte oluşan tasarımda insan kendine seslenir ve yine cevabı kendi verir. Kalp imgelemle iş görür, doğa ile soyut doğayı birbirine bağlar. Diğer yandan dinsel bilinçte kendini belirleyen tasarımda insan duygu doğasına pasif olduğu için oluşan yanılsama imgelemde aşılır.

> *"İnsanın kendini tatmin etmesini, kendisine hareket serbestliği bırakmasını sağlayan öznel faaliyet burada sadece duyusal imgelemdir. İnsan burada, kendini tatmin ederek hayallerini, şiirsel evren doğumlarını sadece doğal malzemelerden bir araya getirerek doğanın barış içinde rahat kalmasını ve kendini idame etmesini sağlar. Buna karşılık insanın sadece pratik görüş tarzını benimsediği ve bu görüş tarzını teorik hale getirdiği yerde doğayla kendi arasında bir bölünme meydana gelir, doğayı kendi çıkarının, kendi pratik bencilliğinin en itaatkar hizmetkarı yapar." (Feuerbach 2008, s. 162).*

Feuerbach, insanın bu öznel yanının mucize ve dua eyleminde ortaya çıktığını söyler. Kalp isteğin koşulsuz gerçekleşmesini diler, gerçekte istediği yine kendisidir. Kalp duada kendi zorunluluğunu özne ve nesnel özdeşlikte serimler ve ayrım tasarımda ortadan kalkar. Feuerbach'a göre, ayrımın kalktığı yerde mucize ve inayetin saltık gücü de yok olur. Dinin özü, insanın kendi özüyle çelişen bir engelin olduğunu ona unutturmaktır.

Feuerbach'a göre, anlık, istenç ve kalp Hristiyanlığın Üçlük (baba, oğul, kutsal ruh) bilincidir. İsa, anlık ve istenç arasında kalbin temsili olarak iki tarafı birleştirir. "Baba tanrı Ben'dir, oğul tanrı Sen. Ben anlıktır, Sen sevgi; sevgi ama anlıkla birlikte. Ve sevgiyle birlikte anlık ilk defa ruh olur, ilk defa tam insan olur." (Feuerbach 2008, s.

111). Üçlük'teki üçüncü kişi, baba ve oğulu sevgide birleştiren kavramdır, sevginin temsilidir. Kalp tarafından açık seçikliğini yitiren anlık tanrısal gizemliliği oğulda bulur. İsa özel karakteristik kurtarıcı kimliğiyle Feuerbach'ın kalp varlığıyla özdeşleşir, bu aynı zamanda Hegel'in "Tinin Fenomenolojisi"nde "güzel ruh" adı verilen şeye denk gelir. "Güzel ruh", nesnelliği içeriksizleştirip kendi gerçekliğini de yok eden öznellik olarak etken ve edilgen bir yapı sergiler, çizgiyi aşmak ve 'mutsuz bilinç' olarak gösterir. "Onda kendini dışlaştırma kuvveti, kendisini bir şey yapmak ve varlığa katlanmak için kuvvet yoktur. İç varlığının görkeminin eylem ve dış varlık ile kirleneceği endişesi içinde yaşamaktadır". (Hegel 1986, s. 399-400).

Yaşanılan çelişki özsel bir soyutlamanın kendini varlığa indirgeme isteğidir. Bu özsel kavram yasa olarak gerçekliği temsil etmeye başladığında, varlığı ancak nesnede gerçekleşen düşünce ya da duygu, kendi gerçekliğiyle çatışan tasarım olarak özgürlüğünü kaybeder, bundan dolayı kalp özgürlüğünü içsel bir alana taşır. Feuerbach'daki kalbin yasası bağışlayıcılığıdır, ve İsa'da bu yaşamın modeli olur.

Yasa sadece anlığa yönelir ve yetilerin karşısında yer alır, örnek ise istençsizce öykünme yetisine güvenir. Örnek, kalp ve imgelem üzerinde etkilidir, bundan dolayı kalbin etkin yasası kültürel kalıntılar değil nefes alan bir yasadır. Duygunun en yüksek yasası talep edilenle var olan tüm şeylerin dolaysız birliğidir ve bu yasa İsa tarafından dolayımlanır. "*Kurtarıcı,* Uzlaştırıcı, tanrı-insan da doğal ya da rasyonalist insanın kendi ahlaksal faaliyetinin aksine içsel ahlaksal gereksinimler ve istekleri karşılar." (Feuerbach 2008, s. 196). O bütün hüzünlerden arınmış huzurlu bir kalbin kişisel özüdür.

Kalp, doğa yasalarını aşan saf bir güçtür. İmgelem onun özgür alanı olarak insanın bilincinde kendi dolaysız gerçeğini bulduğu yerdir. İnsan imgede açığa çıkan bu bilinçte kendi nesnel zorunluluğunu görür, bu özselliğiyle bir ve aynı şeydir. Kalp kendi etkinliğini yine kendisi onaylar ve insanı yönetir. Fakat dinsel bilinçte açığa çıkan tasarımda insan kendi özüne pasif olduğundan görünür dünyayla görünmez dünya arasındaki farlılık imgelemde aşılır. Duygu doğası ve kalp kendi özüne İsa'da kavuşur. "İsa öznelliğin saltık gücüdür, doğanın bağlarından ve yasalarından kurtulmuş yürektir, dünyanın dışlanmasıyla birlikte sadece kendi üzerinde yoğunlaşmış duygu dünyasıdır,

yürekten gelen bütün isteklerin karşılanmasıdır, fantezinin göğe yükselmesidir." (Feuerbach 2008, s. 207).

Feuerbach'a göre, imgesel olan bir öz gerçek bir öz haline gelmiştir. İmgesel olan kendi hakikatine yine imgelemde varır bundan dolayı gerçeklik diye algılanan şey simgeden ibarettir. Ve İsa bu tasarımın ihtişamlı görüntüsü olarak kalbin en yüce temennisi olsa da yine imgelemin bir nesnesi olarak varlık kazanır. Feuerbach, Hristiyanlığın bu doğaüstü öğretisini, insanın kendini doğasal konteksten dışladığı bu hali dolaysız öz-bilinç olarak kodlar. Dünya dışı başka bir öz olarak sonsuz hissetmesi insanın duygu doğasına aittir çünkü, gerçekte kendi dışında başka bir öteki yoktur. Ama Feuerbach, dolaysız öz-bilinçten dolaylı öz-bilince geçerken bir ötekiye yer açar. Ben-Sen diyalektiğinde dolayım Aşk'tır, ama bu aşk öte dünyayla ilgili değil tamamen yaşadığımız dünyaya aittir.

5. DOLAYLI ÖZ – BİLİNÇ

5.1 Değil -Ben

Feurbach yansıtma teorisinde tanrısal ve insani öz arasında fark olmadığını şöyle açıklar: "öznenin özünü ifade ettiği her yerde yüklemle özne arasında hiçbir fark yoktur, yüklem öznenin yerine geçebilir." (Feuerbach 2008, s. 23). Bu yüzden dolaysız öz-bilinçte 'öteki' ayrımının özü bilincin öteki düşüncesidir. Benin karşısındaki değil-ben bilinci nesnenin özneye ilişkin olan yanıdır. Feuerbach, nesne ve özne arasında ayrım yapar, ona göre nesne özneyi sınırlama özelliğine sahiptir. Buna göre Hegel'deki varlık saf belirlenimsiz olduğundan gerçek olarak değil varlığın ideası olarak alınabilir. Fauerbach Fichte'yi de eleştirir; 'Mutlak Ego'yu 'Ben'in 'değil-Ben' hali olarak gösterir.

Feuerbach, yaratan ilkesini açıklarken, Fichte'nin 'mutlak ego' sundan faydalanır. Yaratım eylemi 'mutlak ego'nun etkinliğiyle özdeşleşir, böylece tanrı yani 'mutlak ego' kendi üzerine yansıtmayla evreni oluşturur. Feuerbach, yaratım etkinliği olarak 'mutlak ben'in değil-Ben'den kaynaklanmadığını, 'mutlak ben'in gerçekliğini dünya bilincinde koruma altına aldığını söyler. Ben'in çelişkisiz yadsınabilecek dünya sınırı özdeksel olarak olanaksızdır çünkü özdeğin gerçekleştiği yerde zaman ve mekan zorunluluğu vardır. Feuerbach burada Fichte'yi eleştirir gibidir çünkü Fichte'de sınırsız "'Ben-değil', 'Ben'in içerisinde 'Ben'e karşıt olarak koyulur". (Copleston 2010, s. 59). Fichte'deki 'değil-ben', Kant'ta 'kendinde şey', Hegel'de 'saf varlık'tır. Fichte önermesini şöyle sunar : "Ben'de bölünebilir bir 'Ben'e karşıt olarak bölünebilir bir 'Ben -değil' koyarım." Daha açık bir deyişle, saltık 'Ben' kendi içerisinde birbirlerini karşılıklı olarak sınırlıyor ve belirliyor olarak bir sonlu 'Ben' ve bir sonlu 'Ben-değil' koyar." (Copleston 2010, s.59). Fichte'nin söylemek istediği, saltık 'Ben' kendi içinde 'Ben'i ve 'Ben-değil'i üretmedikçe bilincin var olamayacağıdır. Feuerbach, Fichte'deki sonlu ve sonsuz ayrımını sallantılı bulur, ona göre 'mutlak ben' kendini ayırt eden tek eylemdir. Ayrıca mutlak ben postulatında ki ayrı etkinlik olarak görülen neden ve sonuç özdeştir. Feuerbach'a göre, "Yaratmanın bütün *özsel* nedenleri, sadece başka kişisel bir özün zorunluluğu bilincini Ben'e zorla kabul ettiren belirlenimlere, nedenlere indirgenir." (Copleston 2010, s. 160).

Hegel'e baktığımızda da neden ve etkinin hem ayrı hem özdeş olduğunu görürüz, nedeni etki kapsamında, etkiyi de nedenle anlarız. Ayrım önce ortaya koyma ve koyulmada biçimlenir ve sonra kendini yok eder, çünkü neden kendisinin nedeni, etki kendisinin etkisidir. Feuerbach, fenomen ve numen ayrımını da, nesnenin insanla ilişkisi açısından kavranılabileceğini ileri sürerek yadsır. Ona göre asıl sorun Ben ve değil-Ben arasındaki dolayımdır, çünkü insan ilkin kendi özünü nesne edinir doğa onun için sonraki aşamadır. Doğayla arasındaki dolayım yine insanın kendi türüne özgü bir varlık aracılığıyla gerçekleşir. Bu varlık insanla özdeş olarak yine onun tasarımında düşünülerek oluşturulur ve ayrım varoluşta gerçekleşir. 'Ben' ile 'Sen' dolayımında insan kendini ve doğayı kavrar. Feuerbach, 'Sen' kavramını 'Ben' ve 'değil-Ben' arasına ayrımsızlığı gideren bir öge olarak yerleştirir. Bilincin insani eylemlere bağlı olarak oluştuğunu düşünür, bundan dolayı insanın kendini gerçekleştirmesi için önce onu doğada bulması gerekecektir. "İnsan kendidir, aynı zamanda Ben ve Sen'dir; o kendini başkasının yerine koyabilir, yalnız bireyselliği değil cinsi, özü kendi nesnesi olduğu içindir bu." (Feuerbach 2008, s. 36). Kendi özünü nesne yapan insan kendi bilincine kendi gücüne öyle varır. Ben eşittir Ben ayrımsızlığında yaşanan belirsizlik 'Ben'i etkisizleştirir. Bu durumda kibrin gurur kaynağı kendi yoksunluğudur ve bu yoksunluk ayrımına kendi türünden bir varlıkta varacaktır. Bu varlık ayrıca insana sınırlarını gösterecektir. Gerçekte olan 'Ben'in kendine başka gözle bakması, kendi bilincinde başka bir bilince yer açması ve bu iki bilincin yine aynı bilinçte birliğidir. O zamana kadar doğada kendi yansımasını gören insan için dünya bilinci küçültücüdür, bu bilinç bir kez oluştu mu katlanılabilir bir duruma gelmek zorundadır..

> *"İnsanın ilk nesnesi insandır. Bize evren bilincini evren olarak açan doğa duygusu sonradan meydana çıkan bir üründür; zira bu duygu ancak insanın kendinden yalıtlanmasıyla meydana çıkar. Grek doğa filozoflarından önce gelen Yedi Bilge'nin bilgelikleri doğrudan doğruya insan yaşamıyla ilgiliydi. Demek ki evren bilinci Ben için Sen bilinci vasıtasıyla dolayımlanmıştır." (Feuerbach 2008, s. 128-129).*

Feuerbach'ta 'Sen', Hegelci öğretideki 'Ben'e benzese de yine de farklıdır. 'Sen' ikiye bölünmüş bir bilinçtir. Öznel ben nesnelleştirildiği için öteki olarak varlık kazanır ve kendine dışardan bakmaya başlar. Yansıtılan Ben eşittir Ben özdeşliğidir, insanın nesnel doğasında yer açtığı ötekinde insan olma bilincine erişmesidir. Feuerbach, insanın başkasının bakışı altında kendini görmesinin onun için korkutucu olduğunu, ancak bu bakışa katlanabildiği zaman öz-bilince ulaşabileceğinin belirtir. Sartre'a göre,

"Başkaları gözünde kendi varlığımızı geri kazanmamızın tek yolu, nesneyi ancak özgür bir bilinçle özdeşleyebilmemizdir." (Akdeniz 2012, s. 40). Sartre için insanın nesne haline gelmesi onun için bir düşüştür, kendi dışına çıkmadır. Sartre'a göre, insan kendinden sorumludur. Bu düşünce ekseninde varlığı ikiye ayırır; 'Kendinde varlık', 'Kendisi için varlık'. Sartre'a göre, insan doğasından ayrılarak kendi yarattığı değerlere boyun eğerse kendine yabancılaşır.

Feuerbach'da yabancılaşmanın temelini insanda görür. Ona göre öz-bilinç iki yönlü bir yaratım sürecini farz eder. Bencil olan insan duygu yoksunudur, onu eyleme geçiren kibir tepisidir. Beni tasarlayan başka insandır ama beni yine benden türetmiştir, aynı şekilde onun tasarımı da bana aittir ama onu kendisinden türetmişimdir. Feuerbach, 'Ben'in karşısına koyduğu 'değil-Ben'le 'doğa'yı ya da 'kendinde-varlık'ı amaçlar. 'Sen', 'Ben' ve 'Doğa'nın ortasındaki birleştirici unsur olarak hem benim için hem de kendi için varlık olur.

Feuerbach'taki Ben-Sen diyalektiği, Hegel'deki özbilincin tanınma isteği aşamasıdır. Özbilinç tanınma etkinliğiyle iki bilinç arasında kendini gerçekler. Bu Hegel'de üç basamaklıdır, ilki soyut bir bilinçtir, her şey kendi içindedir dışardan bi şey almaz .İkinci basamakta istenç diğer varolan tarafından tanınmak ister, ama diğer varolan özbilinci kendinden ayırır, Ben artık Ben değildir ve diğeri bu oluş içinde kendini kavrar. Hegel'e göre özbilincin bilinçte ikiye bölünmesi ve tanınma evresinin sonunda bireysel ve evrensel ayrımı oluşur, bu ayrım kendi ve diğeri arasındaki ayrıma dayanan zorunluluktur. Son aşamada diğerinin onaylanması ve varolması dahilinde oluşan 'Biz' evrensel bilinç olarak aşkınsal ben'den ayrılır. Çünkü 'Biz' evrenselliğini sosyal bir yapı üzerine inşa eder, oluşturucuları özneler arası birliktir ve öz-bilinçte ortaya çıkan ayrımdaki birliğin de ifadesidir. Tekilliğin sınırları yerini sonsuz bir güce yükselterek diğerini yok eder.

Hegel'e göre, Ben ve Ben olmayanın farkı henüz bilinmediğinde, insan doğanın sadece izleyicisidir ve kendi doğasına karşı pasif bir varoluş içindedir, doğal tepileri onda hakimiyet kurar, içinde ve dışında kalıcı olan bir şey yoktur. Bu durum Sartre'ın 'Varoluşçuluk' eserinde varlığın algı alanında sorgulanmasıyla ilişkilendirilebilir.

> *"Bir parktayım. Parkta bir çimenlik ve bu çimenliğin kenarında banklar vardır. Bankların yanından bir adam geçer. Bu adamı görürüm; onu bir nesne ve bir insan olarak algılarım. Bu neyi ifade etmektedir? O nesnenin bir adam*

> *olduğunu söylemekle ben neyi ileri sürüyorum?...bunun bir adam olduğu kabul edilse bile, benim onu gördüğüm anda onun çimeni (aynı anda) görmüş olması bir olasılık olarak kalmaktadır. Bu kişi etrafında nelerin olduğunun farkına varmadan bir şeyleri hayal ediyordur; belki de kördür." (Akdeniz 2012, s. 41-42).*

Sartre'a göre insan kendini aşıp diğer insanlarla birleşmelidir çünkü kendi eksik varlığını diğeri tamamlar; bir şekilde yaratır.

İnsan gerçeğinin uyanan bilinçle çıplaklığını fark ettiğini söyleyen Hegel, bu çıplaklığın ardından utanma duygusunun geldiğini söyler. Ona göre çıplaklık duygusu 'Ben'i çevreleyen boşluktur, orada bir şey yoktur, insan kendi doğasını doğrudan doğruya sergileyen bir yapıdadır, doğadaki olgular da kendilerini oldukları gibi gösterdiklerinden insan doğada hiçbir şeyin ayrımına varamaz. Feuerbach, bireysel öznenin kendini apaçık eden doğasını onun kibri olarak nitelendirir. İnsanın başka birinin istencine sunulan bir bilinçten yoksunluğu onun doğayı algılamamasına neden olur çünkü başka biri tarafından sınırlandırılmamıştır. Feuerbach, doğayı insani niteliklerden yoksun öz olarak görür. Doğa bir öz değildir ama, bir nedene sahip olmadan bilincin nedeni olur, kişilik gelişimini doğaya borçludur .İnsanın kendinden ayırdığı duyusal güçleri gizemli bir oluş içinde doğaya indirgenir. Oysa doğa insanı amaç olarak almaz onun kendi yasaları vardır. Feuerbach'a göre insan doğası da kendi dışında bir determinasyona sahiptir. İstenç bir öz-determinasyondur ama yine de doğal bir determinasyon içerir, insanın özgürlüğü de bu kısıtlı alanda kendini gerçekleştirebilir.

Feuerbach kibri insan doğasının bir parçası olarak görür. Ona göre kibir kendini bağımlılık duygusunda serimler. Başkaları olmadan kendini eksik duyumsayan insan diğer varlıklara karşı bir sevgi geliştirir. Feuerbach kibirde oluşan öz-sevgiyi insan doğasındaki tepilerin tatmini için itici güç olarak görür. Ayrım, kibrin hayatta kalma yetisiyle, diğer varlıkları dışlama yetisi arasında oluşur. Feuerbach, insani üstünlüklerin öz bakımından aynı olan öznelerin birlikteliğiyle yükseleceğini vurgular. Feuerbach'a göre, kibir insanın doğaya ve topluma uzak kalmasına neden olduğundan doğaya yaklaşması tanrısal inayet kavramıyla olur, çünkü bu kavram doğa yasalarının işlevini görmezliğe gelir. Bu keyfi istenç doğadan ayrı bir gerçeklik alanı yaratarak akıl dışı, metafiziksel bir alana kayar. Öteki dünya için bu dünyadan vazgeçme düşüncesini Feuerbach ahlaksızlık olarak görür. Bu Hegel'deki 'ikiyüzlülük ahlakı'na benzer.

İnsanın nitelikçe olumsuz bulduğu bir ereği başkalarına iyi olarak kabul ettirmesi ikiyüzlülüktür. Bu nedenle Feuerbach, kim 'Ben bencilim' derse–her özgür varlığın olması gerektiği kadar- o aslında bencil değildir; Bencil olmadığını söyleyen ve diğer insanlara bunu inandıran kişi, dinsel inananlarınkine benzer bir bencillik içindedir der.

Feuerbach, insan ve doğa arasındaki uyumsuzluğu gidecek olan şeyi sevgide görür. Çünkü sevgide bencilliğin ayrımsızlığı ortadan kalkar. İnsanın nesnelleşen bilinciyle genel bir öz durumuna geçmesi sevgi sayesinde olur. Sevgide diğerine olan ihtiyacı kendi eksikliğini hissetmesinin sonucudur. Feuerbach'a göre sevginin birleştirici gücü hiç zorlama olmadan kendinden, kibrinden vazgeçmeyi öngörür. Böylece iki taraf da aşkın itici gücüyle daha büyük bir gücün, tür bilincinin parçası olurlar .Bu birleştirici güç iki eksik parçayı bütünleştirir ve zıtlıkları ortadan kaldırır. Feuerbach'ın burdaki amacı Hegelci anlamda 'ayrımda birlik' anlayışıdır. Sevgide Ben ve Sen yalnız tekilliğinden uzaklaşır ve tür olarak bir, varoluş olarak ayrı olmanın bilinci içinde bir birlik oluştururlar.

Feuerbach, sevgiyi ahlaki bir organizma olarak alır. Bu Hegel'de, aşkın evlilikle birlikte etik bir kavrama dönüşmesine benzer. Feuerbach'daki fark, her öznenin kendi özgürlüğünü koruyarak diğer öznelerden ayrım içinde bir organizma yaratmalarıdır. Hegel, bu duygu (empfindung) durumunda (aşk, sevgi) özgürce hareket olanağına sahibiz der. Ona göre kendimizi bir başkasından dolayı sınırlandırsak bile yine kendimiz olarak kalırız. Bu bilinç şekli ötekini varsaydığımız sürece oluşacaktır. Hegel, aşkı evrenselin somut hali olarak görür, özgürlük, sonsuzluk, aşk, kutluluk onun için aynı ifadelerdir. Feuerbach, bireysel ahlaki karakterin aşk üzerinde bir şekle bürünerek evrensel bir karaktere ulaştığını söyler. Ona göre önemli olan ahlaki dizge tür varlığında oluşur. Buna karşın Feuerbach, Ben ve Sen arasında oluşan ahlaki bir kaygı sezer. Bu utanç duygusunda ortaya çıkan kişiliktir. Sen, Ben'in karşısına vicdan olarak çıkar ve onu denetler. Oysa aşkta 'Ben' ve 'Sen' arasında böyle zorlayıcı yasalar yoktur, aşkta kişiler birbirine benzemeye çalışır.

Sartre, utanma duygusu ile "'ben'in ve 'başkası'nın varlığının aynı zamanda ortaya çıkarıldığını belirtir…Gerçekte birisi, dini inançların etkisi altında utançtan her ne algılarsa algılasın, esas itibarıyla utanç birisinin önünde utanmadır." (Akdeniz 2012, s.

38). Sartre ‘Sen’i, ’Benimle’ ve ‘Ben’ arasındaki arabulucu olarak görür. Sarte’a göre kendimize geri dönebilmemizin şartı nesneyi özgür bir bilinçle birleştirebilmemizdir.

Feuerbach’a göre aşk soyut değil somuttur ve insanlığın devamı için gereklidir. Aşkta yürekte oluşan duygunun saltık gücü türün yüreğidir, bu açıdan aşkınsaldaki aşk tür olarak İsa’da bilinçlenir. Aşk iki özne arasında oluşsa da tür olarak evrenseldir, iyidir, güçlüdür, sonsuzdur ve ahlakidir.

> *“Başkası -ki bu karşılıklı da olsa- benim öteki Sen’imdir, benim için nesnel insandır, benim açığa çıkmış iç dünyamdır; kendini gören gözdür. İnsanlık bilincini ancak başkasında bulurum; onun vasıtasıyla insan olduğumu öğrenir, hissederim; ona olan sevgimde, onun bana, benim de ona ait olduğu, ikimiz birlikte olmazsak var olamayacağımız, insanlığı sadece birlikteliğin oluşturduğu açıklığa kavuşur.” (Feuerbach 2008, s. 215-216).*

Feuerbach, insanlar arasında nitel bir ayrım görür, ancak Hristiyanlık bu farkı yok edecektir. Feuerbach’a göre, insan aşkın amacıdır. Bunun için insan insandan dolayı sevilmelidir, çünkü o akıllı ve seven bir öz olarak aşkın nesnesidir.

Hegel, aşkı evlilikle birlikte ahlaki yaşamın ilk işlevi olarak alır, evrensel aşk ise tanrının insanla varlığa indiği İsa’da görünecektir. Feuerbach özneler arası aşkın yerine insanı öne çıkaran aşkı alır, aklın olduğu yerde de evrensel aşk kendini gösterecektir. Feuerbach, ancak düşüncenin tasarlayabileceği evrensel aşka kılgısal bilinçte yer verir. Ona göre birey cinsi ideal olarak varsaymalı, hayatımız bu idealle gerçekleşmeli ve daimi bir gelişim içinde olmalıdır.

Hristiyanlıkta İsa, Hegel’deki birey ile cins, öz ve varoluş özdeşliğinin somutlaşmış halidir. Feuerbach bu özdeşliği tarihin sonu olarak belirler ve dinsel bilinçte oluşan tür ve cinsin özdeşliğinin doğanın ötesinde yer almasını imgeleme dayandırır. Ona göre, duyusal olan ve duyusal olmayan arasındaki zıtlık imgelemde giderilir.

> *“Duyumsal algı ve hayal gücü olmayan Hıristiyan dininin özüdür. O en yüce ve kutsal varlığın şekli ve organıdır. Ancak duyumsal algının kursal ve gerçek varlığın organı olarak alındığı yerde kutsal varlık duyumsal varlığın organı olarak alındığı yerde kutsal varlık duyumsal varlık olarak, duyumsal olan ise kutsal varlık tanınıp ifade edilir çünkü subje için olan şey obje için de aynıdır.” (Feuerbach 2018, s. 81).*

Feuerbach’a göre İsa, imgeseldir, çünkü tek bir kişide birey-cins, öz-varoluş özdeşleşemez sadece ideal olarak alınabilir ve bunun yeri de imgelemdir. Feuerbach ideali pratik felsefe alanında olumlar ve kendini bu anlamda idealist olarak gösterir.

Sadece düşünceyi kendi zihni dışında varolan nesneden üretir. Geçmiş ve şimdi onun için insanlığın geleceğinin sınırları değildir, tarihsel gelecekte yer alacak düşünce iyinin ve erdemin başarısında siyasi ve etik bir anlama sahiptir. Feuerbach, bu anlamda teorik felsefede gerçekçilik ve özdekçilik bakımından Hegel'in karşıtı konumundadır.

Feuerbach'da sınır tekil olana aittir, cins gizil olarak sonsuzdur ve cinsin üstünlükleri tekillerin ortak çabalarında gerçekleşir. Feuerbach bu üstünlüğün şimdi olmasa bile gelecekte kendine yer bulacağını savunur. Feuerbach'ın cins ideası Kant'ın kişi kavramına benzer, buna karşın Kant'ın özerkliğine karşı Hegel'deki duygudaş olma durumuna daha yakındır. Hegel, insanın bencil içtepilerinin yıkıcı olduğunu ve kaçınılmaz olarak kendini yok edeceğini düşünür. Feuerbach buna katılmaz, ona göre bencilliğin egemenliği hala devam etmektedir.

Feuerbach'a göre, bireyler varoluş olarak ayrı cins olarak aynıdır. Bunun anlamı şudur; insanlar farklı üstünlüklere sahiptir, birinde olan diğerinde gizilgüç konumundadır. Tek başına yetersiz olan insandaki bu gizilgücün ortaya çıkması başkalarıyla kuracağı dolayımda gerçekleşecektir. İnsanın insan olarak varolması aralarında oluşacak birlik bağına bağlıdır. Birini diğerine üstün kılmayan bu birlik cinsin sonsuzluğudur. Hegel'deki ayrımda-birlik sevgi bağıyla ahlaki alanda kendini gerçekler. Feuerbach'daki sevginin, aşkın itici ve düzenleyici işlevi vardır.

Feuerbach'a göre cins parçalarının toplamından fazladır ama sosyal varoluşta parçaların toplamıyla işlev görür ve insanların ortaksal yaşam gücünde içerilir. İnsanın özü, bu ortak yaşamda Ben ve Sen ayrımındaki birlikte gerçekleşir. Feuerbach, cins varlığını tekil olanın ereksel nedeni olarak görür. Cins-varlığı zaman içinde gizilgücünün olanağını yaratacak doğal bir varlıktır; kültürün oluşturduğu dinsel ve politik sistemler insanlığın ereksel nedenine ulaşma sürecindeki evrelerdir. Bu açıdan bakıldığında Feuerbach'ın erekselci bir öz anlayışına sahip olduğu görülür. Ona göre bireyde ki sınırlılık daha sonra yok olacaktır. İnsan doğası ihtiyaçları çerçevesinde şekillenir, bu anlamda kendini engelleyecek güç ve sistemlerin devam etmesi zordur. Belirli yasalara dayanan devlet insanlara karşılık gelen determinasyon olduğu sürece varlığını sürdürebilir. Feuerbach'ın amacı da insanın kendi özünü daha bilinçli bir şekilde kavrayarak hayatının yasası olabileceğini göstermekti.

Feuerbach, kaderi insanın öz-determinasyonu olarak alır. Ereksel bir nedeni olmayan insan eksik bir yaşam sürer. Sosyal varlıklar olarak, etik ve politik belirlenimler dahilinde özel bir kaderimiz olur ama bu insanın kendi üstünlükleri ve yetilerinin temelidir sadece. Hiçbir belirlenime sahip olmayan insanın kaderi de belirlenimsizdir. İnsanlık tarihinin ereksel nedeni cinsin üstünlüğünün bireyde ortaya çıkması ve özbilincinin gücünü kendinde ayrımsayabilmesidir, çünkü insan kendi özünü fark ettikçe sınırlar kalkacak ve özgür olacaktır.

Feuerbach, bir 'iyi' varsa bunun ancak insan doğasında temellendirilebileceğini söyler, bu nedenle günah doktrinini kabul etmez. Teologlara göre ahlakın kaynağı tanrıdır ve ahlaki yasalar tanrının buyruklarıdır. Felsefeciler içinse ahlak aklın kendi koyduğu yasalardan oluşur. Feuerbach'a göre, İnsanın doğası ahlakın otonom temelidir bundan dolayı ahlakın tüm teolojik açılımları onu biçimsizleştirmeye yöneliktir.

6. FEUERBACH'IN ATEİZMİNİN TEOLOJİDEKİ AÇMAZLARI

Feuerbach, geleneksel dinin kökten hatalı olduğunu düşünüyordu. Onun teorisi insan ruhunun özgürleştirilmesi üzerineydi. Dinin objesi olarak görülen tanrının gerçekte insan doğası olduğunu gösterip, insanı dindeki yanılsamalardan kurtarmayı amaçlıyordu. Feuerbach'ın baş eseri 'Hıristiyanlığın Özü' Hıristiyanlığın eleştirisi olarak öne çıkar. Feuerbach, Hıristiyanlığın Tanrı düşüncesini insan türünün gerçekliği olarak görür.

> *"Dinin gizemi olan insan, kendi varlığını [Wesen] objektifliğe yansıtır ve tekrar kendini, kendisinin bu yansıtılmış resminin objesi geline getirir. Böylece o bir özneye, bir insana çevrilir. Kendisinin olduğunu düşündüğü bu özne, kendi için bir objedir fakat objenin bir objesi olarak o, kendinden farklı başka bir varlığın subjesidir." (Feuerbach 2018, s.11.)*

Hıristiyanlığın Özü'nün önemi, Feuerbach'ın tanrının doğası hakkındaki iddiaların insanların saklı gerçeklikleri olarak göstermesindedir. Tanrının varlığını reddederken insan aklını kutsallaştırır.

Feuerbach'ın Hıristiyanlık bağlamında ortaya koyduğu Tanrı düşüncesi diğer dinler açısından ne kadar tutarlıdır? Şimdi bu konuyu değerlendirelim.

Feuerbach'ın yansıtma teorisi Hıristiyanlık için geçerlidir, diğer dinler açısından tutarsızdır. Çünkü Tanrı insan arzularının bir yansımasıysa bütün dinlerde bu böyle olmalıydı, oysa tarihe baktığımızda çelişkili durumlarla karşılaşırız. Aydın'a göre:

> *"M.S. 620 yıllarında yaşayan bir Arabın ideallerinin yansıması olan Tanrı anlayışıyla Kuran'ın Tanrı kavramı arasındaki ilişki bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu sıradan insanın en önemli idealleri çok çocuk sahibi olmak, bol servete sahip olmak, daha çok kadınla evlenmek vs. bu ve benzeri arzular olsa olsa bir Arap şeyhinin özelliklerini oluşturur. Yoksa islam'ın Tanrı anlayışını değil." (Aydın 1992, s. 215-217.)*

Bu bakımdan Feuerbach'ın düşünceleri Hıristiyan bir dünyada ateistler için anlamlı olabilir, bu etkinin diğer dinlerde görülmesi zor olacaktır. Örneğin Feuerbach'ta insan kendindeki doğaüstü gücü tanrıya yükleyerek bir anlamda kendi türünü yüceltiyordu. Bu durum Hıristiyan doktrinindeki İsa bilincinde gerçekliğine kavuşsa da, İslam dinine baktığımızda tanrının nitelikleriyle insanın özellikleri arasında derin bir fark bulunduğunu görürüz, insani olan her şey tanrısal olanın dışında kalmakta, tanrısal olan

ise insan doğasının üstünde bulunmaktadır. Yarı tanrısallıktan söz edilemez bile, onun yeri Yunan mitolojileridir. Örneğin, Hz. Muhammed güzel bir ahlak sergileyen sıradan insan olarak yaşayan, nefes alan bir dünyaya aitti. İslam dininde ne tanrılaştırılmış varlıklar, ne mistik spiritüel azizler, ne ruhban sınıfı vardır. İslam dinine göre insan tanrıyı kendi gibi düşünemez, çünkü insansı niteliklere sahip bir varlık tanrı olamaz. Bundan dolayı, tanrıyı insan düşüncesinin bir ürünü olarak görmek İslam dinince kabul edilemez. Hıristiyanlardaki tanrısal üçlük bilinci Feuerbach'a eleştirel alan sağlasa da bu durum İslam dinince bir şey ifade etmez. Doğadaki objelere, simgelere, putlara tapınma ve onlara kutsallık atfetme İslam dininin şiddetle karşı çıktığı bir durumdur. Böyle bir dine sahip toplumlarda antropomorfik tanrı inancının oluşması pek mümkün görülmemektedir. Bu açıdan Feuerbach'ın analizleri doğru olsa bile bunun Hıristiyan dini içinde geçerli olabileceğini söyleyebiliriz, çünkü Feuerbach dini Hıristiyanlık üzerinden açıklamaktadır. Özcan'a göre:

> *"Eğer o dini, Hıristiyanlıkla özdeşleştiriyorsa zorunlu olarak insanları da Hıristiyanlardan ibaret görmelidir. Onun sözünü ettiği insan ne Budist ne Şintoist ne Zerdüşt ne de antik pagandır. Sadece Hıristiyandır…Tanrısız ya da monoteist dinleri açıklayamamaktadır. Çünkü tanrısız bir dinde projeksiyon da olmaz." (Özcan 2001, s.104-105)*

Ama şunu da belirtmek gerekir, Feuerbach "*Christianity"*de Hıristiyanlığı eleştirirken, daha sonra yazdığı *"Religion", "Lectures"* ve *"Theogony"*de bütün dinlerin eleştirisini vermiştir. Bazı araştırmacılar *"Cristianity"*de Hıristiyanlık üzerinden genel olarak dinin eleştirildiğini söylemişlerdir. Bu anlamda dinlerin bir tanrıya sahip olup olmadığı pek önemli değildir, önemli olan dinin niçin ortaya çıktığının araştırılmasıdır. Feuerbach'ın yanıtı bellidir, din, insanların korkularının, arzularının, isteklerinin yansımasıdır. Feuerbach'la bu görüşü paylaşmayanlar, insanları güçsüz ve iradesiz olarak tanımlamazlar, çünkü dinlerin insan tanımı Feuerbach'ın düşündüğü gibi güçsüz değildir.

Asıl sorun Feuerbach'ın düşüncesinin çıkış noktası hakikatte arzunun gerçekleşmesi, Freud'yen anlamıyla, baskı altındaki arzunun gerçekleşmiş olduğuna inanmaktır. Bir şeyi arzulamak onu varetmez, arzular gerçeklik için ölçü değildir. İnsanın arzuları tanrının varlık durumuyla ilgisizdir, gerçi insani arzular Yahudi, Hıristiyan ve İslam'ın tanrısıyla uyumludur ama insanın sahip olduğu yetiler tanrıyı ve onun niteliklerini kavramaktan acizdir. Bu nedenle insan ve tanrı arasındaki benzerliği tam anlamak ve

kavramak pek kolay değildir, diğer yandan insani bir dil kullanmadan tanrıdan söz etmek te olanaksızdır. İnsanla ilgili açıklamaların dinlerde görülmesi de bu bakımdan bir zorunluluk alanı oluşturur. Kristensen'e göre "insan ve Tanrısı arasındaki ilişki evrensel bir olgudur. Çok sayıda Tanrı veya ilahi varlık az ya da çok insanın görünüşüne benzer olarak sunulmuştur ve Tanrı ideasının dini antropomorfik karekteri dikkate değerdir." (Kristensen 1960, s. 246)

Feuerbach'ın yansıtma teorisi patolojik-psişik izler taşır, bu anlamda bu teorinin psikolojideki önemini vurgulayabiliriz, çünkü bağlılık duygusuyla açığa çıkan kendini güvende hissetme ve mutlu olma dürtüleri sonsuz yaşam inancında önemli yer oluşturur.

Feuerbach'ın din teorisini yorumlarken onun yaşadığı çağın etkilerini de görmeliyiz. Aydınlanma döneminde aklın ön plana çıkması, her şeyin aklın ışığında değiştirilip dönüştürülmesinin Feuerbach'ı da etkisi altına aldığını düşünebiliriz. Sonuçta Feuerbach materyalist ve ateist düşünceleriyle öne çıksa da, dinden fazla uzaklaşmamıştır sadece dine yeni bir form kazandırmaya, sevgi üzerine kurulu bir insanlık dini oluşturmaya çalışmıştır.

6. SONUÇ

Feuerbach, 19. yüzyıl Alman materyalizminin ilk, Alman realizminin son filozofudur. Materyalizm; nesnenin, gerçekliğin, duyusallığın nesne ya da sezgi *(Anschauung)* olarak kavranmasıdır. Feuerbach materyalist öğretisinde duyusal nesneler kullanmasına karşılık insanı nesnel etkinliğin yapıcısı olarak almaz, o gerçekliği daha çok teorik alanda soruşturur bundan dolayı onun daha çok teorisyen olarak yükseldiğini görürüz.

Teolojiden Hegel'in etkisiyle felsefeye geçiş yapan Feuerbach'ın eserlerine bakıldığında öne çıkan olgunun din eleştirisi olduğu görülür. Amacı dinin açmazlarını akılla çözmek olan ve etkilerini dinsel antropomorfik anlatımlarında gösteren bu düşünsel yapı onu Avrupa'nın en büyük ateisti hatta ateizmin peygamberi yapar. Düşünsel birikimine etkisi olan düşünürler Hegel başta olmak üzere Luther, Spinoza, Bayle ve Schleimacher'dir. Feuerbach'ın din eleştirisinin en büyük kaynağını Hegel oluşturur, eleştirisini onun idealizmini tersine çevirerek yapılandırır. Luther'in inancı düzeltiye tabi tutması Feuerbach'ın Hıristiyan öğretisini ters yüz etmesinde yol gösterici olmuş, böylece "Tanrı, insan, insan Tanrı olmuştur". Spinoza'nın Feuerbach'taki etkisi daha çok Yahudilik ve panteizm üzerinden şekillenir, doğanın etkisini onun sayesinde hisseden Feuerbach daha sonra insan odaklı bir panteizm önceleyerek yolunu ayırır. Bayle, Feuerbach'ın şüpheci yanının ve ahlaki bakış açısının gelişiminin temsilcisi olur. Tanrı bilincini insanın bilinci olarak gören Schleimacher de Feuerbach'ın antropomorfik belirlenimlerinin özetini verir gibidir.

İlk kez Feuerbach tarafından kullanılan Yansıtma kuramı maddi, biyolojik ve psikolojik kökenli olması açısından Marx'da, Nietzsche'de ve Freud'da etkilerini göstermiştir. İnsanı doğanın en önemli ürünü görüp, dini de insan bilincinde oluşan bir yansıma olarak temellendiren insanbiçimci görüş Feuerbach'ın din felsefesinin özüdür. Onun düşünce gelişiminde "insan dinin başlangıcı, ortası ve sonudur".

Feuerbach'ın *"Hıristiyanlığın Özü"* isimli eserinde öne çıkan ilk olgu insanın öz-bilince sahip olduğudur. Öz-bilinç kendine yabancılaşma olgusunda, dinsel ve gerçek olarak ikili bir yapı sergiler. Tek tek insanların sahip olduğu güçleri ve eylemleri 'Doğa'nın gücü ve eylemlerine dönüşür ve bunlar da insanlar için ayrı ayrı ortaya çıkar. İnsanın

öz-bilinci, kendi içindeki doğanın özbilinci olur. Kendini ikileyen öz-bilinç ilk kez dinsel bilinçte açığa çıkar ve yansıtılan insani öz Tanrı kavramı ile olgular karşısında kendini yerleştirir. Feuerbach burada bir gizemlileştirme çabası içindedir, böylece dönüştürme daha rahat anlaşılacaktır. Önce doğanın insanın içinde öz-bilincini bulması daha sonra insanın doğada kendi öz-bilincini araması şeklinde. Özbilinç kendisini tekil yaşamda değil, tekillerin yaşamın her alanında başka insanlarla etkileşimiyle oluşturur.

Feuerbach, bireyleri tekil toplumu tümel olarak soyutlar ama bunun dışında toplumu tekillerle etkileşim halinde olan ayrı bir varlık olarak alır. Burada tekil yaşamın ayrıcalıklı bir yeri vardır; onun gereksinimleri, mutluluğu, ilerlemesi, gelişmesi, bencilliği topluma yönelttiği istek olarak doğal yaşam göstergeleri kabul edilir. "Ben" ve "Sen" dolayımında ortaya çıkan bu etkileşimle her bir bilinçli tekil yaşam var olur ama bütün yaşamın parçası olarak ve onu aracılığıyla gelişir, birbirlerine destek oluşturur.

Feuerbach'ta tür ideası, insan özünün gizilgücü olarak içinde sonsuzluğu barındırır. Bunun karşılığı Hıristiyanlıktaki cisimleşme öğretisidir, bu öz-bilincin tarihsel bir ürün niteliğinde mistikleştirilmesidir. İnsanın bilinçli eylemi gelişimini yaşamın her alanında bedensel ve ruhsal hazlarla oluşturur ve insanlık tarihinde insani yeteneklerin ereksel amacının faaliyeti olur. Bu da demek ki bilinçli insan yaşamı haz ve mutluluk üzerine kurulmak zorundadır, tekil mutluluğa ve tümel mutluluğa.

Tarihsel süreç içinde dinin vazgeçilen insani öz olduğu ve Tanrı kavramında şekillendiğini belirten Feuerbach, bu açıdan dindeki her gelişimin insanbiçimcilikle donanmış olarak yetersiz ve yüzeysel olacağını belirtir. Ona göre, insanın kendindeki üstünlükleri doğaüstü bir varlığa yönelterek kendinden uzaklaştırması daha sonra insani belirlenimler olarak ona geri dönecektir. Bu açıdan Feuerbach insanbiçimci ve yansıtmacı dinin gerçek dışılığını vurgulayarak her bilinçli insanın ilerleyen zamanlarda bunun farkına varacağını bildirir.

Soyut öz-bilincin pratik bilinç haline gelmesiyle varoluş ve öz ayrımı "Ben-Sen" diyalektiğiyle birleştirilir. "Ben" ve "Sen"in birliği insan ve insan olarak Tanrıdır (insandır). İnsanın özü tümele içkindir, yani sadece insanın insanla birliğinde ve farkında gerçekliğini bulur ve ayrımda birlikle edinilir. Tekil, hem kendinde-varlık hem de öteki için-varlık olarak insanlığın ortak öz-bilincinde evrenin organik birliğini

oluşturur. Feuerbach tanrıyı insanileştirerek teolojiyi antropolojiye dönüştürmüş olur, bu da bi şekilde tanrının ortadan kaldırılmasıdır, ona göre modern çağın özü teolojiyi görmezden gelmek olmalıdır.

Feuerbach'a göre, insani öz neyse varoluşu da öyledir ve bundan kopması imkansızdır. İnsan doğada bilinçsiz tekil olarak yerini alırken pasiftir, başka insanlarla iletişime geçtiğinde edilgen yapı etkin bir yapıya dönüşür. Aynı zamanda kendisini sınırlayan toplumla savaşarak öz-bilincinin gelişimini sağlar, özgür bir birey olarak istediği mutluluğa ve hazza böyle ulaşır. Bu istekler doğal yaşam göstergeleri olarak doğanın bir suretini oluştururlar.

Feuerbach öğretisini sunarken teorik anlamda gidebileceği en uç noktaya kadar gitmiştir. İnsanın doğayla savaşımı ve bu savaşım bilinçli bir yapı kazandığında 'emek' olarak adlandırılması yavan olarak gösterilse de sosyalizmin ilk yapı taşını oluşturur; çünkü emek özünde bilinçli bir etkinliktir ve pratiğini toplumsal hayatta bulur. Bu ilk belirlenme gizli kalmış, adı koyulmamış olanın, açıklanmaya cüret edilemeyenin meşrulaştırılması, pratiğe dökülmeden önce teoride kökten değiştirilme ve oluşturulma zorunluluğudur. İnsanı tür birliği olarak birbirine bağlayan Feuerbach içsel, edilgen bir doğa benzeşimi değil, kendi gerçekliği içinde her tekilin özgürce hareket edebileceği bir yapı sergiler. Toplumun bir bireyi olarak toplumsal ürünlerin oluşumundan pay alan insan 'dinsel duygu'nun pratik özünde kendi özünü keşfeder. Bu insanın bilişsel etkin eylemi olarak toplumsal ilişkilerin bütününde de pratiktir ve sezginin üstündedir.

Feuerbach'ın amacı, insanı dinsel bilinmezliklerden arındırmak, tanrıya yöneltilen sevginin insana çevrilmesini sağlamaktı. Çünkü sevginin içinde iyilik vardı, merhamet vardı, umut, zenginlik, güç, kuvvet vardı. Sevgiyle birleşen insanların birliğinden doğacak güç bireysel olarak doyum sağlayacak ve insanlar bu güçle korkularının, dileklerinin üstesinden gelebileceklerdi. İnsanlar kültürel varlıklar olarak gelişim sürecinde kendi gerçekliklerini gördükleri zaman bağımsız, düşünen , araştıran, sorgulayan bilinçli insanlar haline gelecek ve sadece kendi türüne bağlanacaktır, çünkü ihtiyaç duyduğu ne varsa orada bulacaktır.

Feuerbach'ın materyalist, antropolojik ateist din teorisi teistik açıdan bazı açmazlara sahip olsa da teorilerinin eleştirilere açık olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan Feuerbach'ın ateist düşünürler üzerindeki etkilerini de görmezden gelemeyiz. Onun

düşüncesinde insanın gerçekliğine vurgu yapan derin fikirler vardır. Bu fikirlerin üzerine düşünülüp daha da geliştirilmesi gerekir belki de. Değişen bir dünyada, insanların kutsal ruhtan tüketici bir ruha geçiş yaptıkları bir zamanda kim gerçeği, doğru olanı güzel bulup, yalanı, kötü olanı çirkin bulursa o zaman kutsal olmaya da hak kazanacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Adıbelli, R., 2011. Mircea Eliade ve Din. İstanbul. İz Yayıncılık.

Akdeniz, E. B., 2012. J.P. Sartre'da Yabancılaşma Fenomeni .İstanbul. Karakoyun Yayınları.

Althusser, L., 2010. Felsefi ve Siyasi Yazılar. Tümertekin A. (Çev.). İstanbul. İthaki Yayınları.

Aristoteles., 2016. Metafizik. Sev Y. G. (Çev.). İstanbul. Pinhan Yayıncılık.

Armstrong, K., 2017. Tanrı'nın Tarihi. Özel O., Koyukan H., Emiroğlu K. (Çev.). İstanbul. Pegasus Yayınları.

Augustinus., 2014, İtiraflar. Dürüşken Ç. (Çev.). İstanbul. Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Tic. ve Ltd. Şti.

Aydın, M., 1992. Din felsefesi. Ankara. Selçuk Yayınları.

Bauman, Z., Obirek, S., 2018. Tanrı'ya ve İnsana Dair. Pilgir A. E. (Çev.). İstanbul. Ayrıntı Yayınları.

Bıçak, A., 2015, Felsefenin Kuruluşu. İstanbul. Dergah Yayınları.

Boethius., 2015, Felsefenin Tesellisi. Dürüşken Ç. (Çev.). İstanbul. Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Tic. ve Ltd. Şti.

Borges, J. L., 2015, Sonsuzluğun Tarihi. Nilüfer S. (Çev.). İstanbul. İletişim Yayınları.

Botton, A. D., 2019. Ateistler İçin Din. Ece A. (Çev.). İstanbul. Sel Yayıncılık.

Canaslan, E., Akal, C. B., 2013-2017. Marx'tan Spinoza'ya Spinoza'dan Marx'a:

Güncel Müdahaleler. AkalC. B., Ayhan E., Canaslan E., Ergün R. (Çev.). Ankara. Dost Kitapevi.

Catullus., 2011. Bütün Şiirleri -Veronalı Catullus'un Kitabı-. Dürüşken Ç., Alova E. (Çev.). İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cevizci, A.,2002. Aydınlanma Felsefesi. Bursa. Ezgi Kitapevi.

Copan, P., Meister, C., 2017. Din Felsefesi. Çavdar A. (Çev.).İstanbul. Ayrıntı Yayınları.

Copleston, F., 1998. Nihilizm ve Materyalizm. Canefe D. (Çev.). İstanbul. İdea Yayınevi.

Copleston, F., 2010. Alman İdealizmi. Yardımlı A. (Çev.). İstanbul. İdea Yayınevi.

Copleston, F., 2013. Spinoza. Yardımlı A. (Çev.). İstanbul. İdea Yayınevi.

Çernişevski., N. G., 2019. Felsefede Antropolojik İlke. Berberoğlu A. (Çev.). İstanbul. Kor Kitap.

Derrida, J., Vattimo, C., 2014. Din. Kundakçı D., Özcan M.E. (Çev.). Ankara. Dost Kitapevi Yayınları.

Derrida, J., Descombes V., Kortian G., Labarthe P. L., Lyotard J-F., Nancy J-L., 2015. Yargılama Fakültesi. Başer N., Başaran M., Sarıkartal E. (Çev.). İstanbul. İthaki Yayınları.

Descartes, R., 2015. Ahlak Üzerine Mektuplar. Sollers S. (Çev.). İstanbul. Say Yayınları.

Descartes, R., 2015. Yöntem üzerine Konuşma. Dürüşken Ç. (Çev.). İstanbul. Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Dürüşken, Ç., 2016. Antikçağ Felsefesi. İstanbul. Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti.

Dworkin, R., 2018. Tanrısız Din. Birkan İ. (Çev.). İstanbul. Olvido Kitap.

Engels, F., 2015. Ludvig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu. Kurt D. (Çev.). İstanbul. Altıkırkbeş Yayın.

Feuerbach, F., 2018. Geleceğin Felsefesinin İlkeleri. Topuz G. (Çev.). Ankara. Alter Yayıncılık.

Feuerbach, L., 2008. Hıristiyanlığın Özü. Özügül O (Çev.). İstanbul. Say yayınları.

Feuerbach, L., 2015. Tanrıların Doğuşu. Özügül O. (Çev.). İstanbul. Say Yayınları.

Feyerabend, P., 2012. Akla Veda. Başer E. (Çev.). İstanbul. Ayrıntı Yayınları.

Freud, S., 2011. Bir Yanılsamanın Geleceği. Yardımlı A. (Çev.). İstanbul. İdea Yayınevi.

Freud, S., 2019. Totem ve Tabu. Çalışkanlar A. (Çev.). İstanbul. Erasmus Yayınları.

Geisler, N. L., 2002. Baker Encylopedia of Cristian Apologetics. Michigan. Baker Books

Güvenç, B., 1974. İnsan ve Kültür. İstanbul. Remzi Kitapevi.

Hegel, G. W. F., 1986. Tinin Görüngübilimi. Yardımlı A. (Çev.). İstanbul. İdea Yayınları.

Heine, H., 2017. Almanya'da Din ve Felsefe Tarihi Üzerine. Uçar S. (Çev.). İstanbul. Ayrıntı Yayınları.

Herakleitos., 2014. Fragmanlar. Çakmak C. (Çev.). İstanbul. Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Ştd.

Hume, D., 2015. İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme. Baylan E. (Çev.). Ankara. Bilgesu Yayıncılık.

Jaeger, W., 2011. İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi. Ayas G. (Çev.). İstanbul. İthaki Yayınları.

James, W., 2017. Dinsel Deneyimin Çeşitleri -İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme-

Yılmaz İ. H. (Çev.). İstanbul. Pinhan Yayıncılık.

Kant, İ., 2015. Prolegomena. Kuçuradi İ., Örnek Y. (Çev.). Ankara. Türkiye Felsefe Kurumu.

Kant, İ., 2015.Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi. Kuçuradi İ. (Çev.). Ankara. Türkiye Felsefe Kurumu.

Kant, İ., 2016. Pratik Aklın Eleştirisi. Kuçuradi İ., Gökberk Ü., Akatlı F. (Çev.). Ankara. Türkiye Felsefe Kurumu.

Kristensen, W. B., 1960. The Meaning of Religion, Lectures ın the Phenomenology of Religion. Carman J. B., Nıjhoff M. (Çev.). Netherlands. The Hague.

Kuçuradi, İ., 2018. İnsan ve Değerleri. Ankara. Türkiye Felsefe Kurumu.

Marx-Engels., 2003. Kutsal Aile. Somer K. (Çev.). Ankara. Sol Yayınları.

Marx-Engels., 2018. Alman İdeolojisi. Geridönmez O., Ok T. (Çev.). İstanbul. Kor Kitap.

Marx, K., Engels, F., 2019. Din Üzerine. Belge M. (Çev.). Ankara. Ayrıntı Basımevi.

Mill, J.S., 2017. Din Üzerine Üç Deneme. Orhan Ö. (Çev.). İstanbul. Pinhan Yayınları.

Nietzsche, F., 2009. Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe. Aytaç G. (Çev.). İstanbul. Say Yayınları.

Özbek, S., 1998. Feuerbach'ın Din Anlayışı ve Marx ile Engels'in Eleştirisi. Felsefelogos. Bulut Yayınları.

Özcan, Z., 2001. İndirgemecilik ve Din. Bursa. Alfa Yayınları.

Patterson, T. C., 2011. Antropolog Marx. Çayla İ. (Çev.). Ankara. Ütopya Yayınevi.

Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach., Basinger, D., 2013. Din Felsefesi. Acar R.,

Mehdiyev N., Özturan H., Baş O. (Çev.). İstanbul. Küre Yayınları.

Platon., 2015. Phaidon. Akderin F. (Çev.). İstanbul. Say yayınları.

Rosen, Z., 2012. Bruno Bauer ve Karl Marx. Kılınç D. B. (Çev.). Ankara. NotaBene Yayınları.

Sappho., 2015. Şiirler -Fragmanlar-. Alova (Çev.). İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sartre, J. P., 1985. Varoluşçuluk. Bezirci A. (Çev.). İstanbul. Say Kitap Pazarlama

Seneca., 2019. Phaedra. Dürüşken Ç. (Çev.). İstanbul. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Schopenhauer, A., 2012. Bilmek Ve İstemek. Aydoğan A. (Çev.). İstanbul. Say Yayınları.

Schopenhauer, A., 2018. Din Üzerine. Aydoğan A. (Çev.). İstanbul. Say Yayınları.

Strauss, D. F., 1973. The Life Of Jesus Critically Examined. Eliot G. (Çev.). London. S.C.M. Press

Timuçin, A., 1992. Düşünce Tarihi. İstanbul. BDS Yayınları.

Whitehead, A.N., 2019. Oluşan Din. Albayrak M. (Çev.). Ankara. Ayrıntı Basımevi.